Nybro kommuns
kulturmiljöprogram

ORREFORS

Hälleberga socken

Länsstyrelsen
Kalmar län

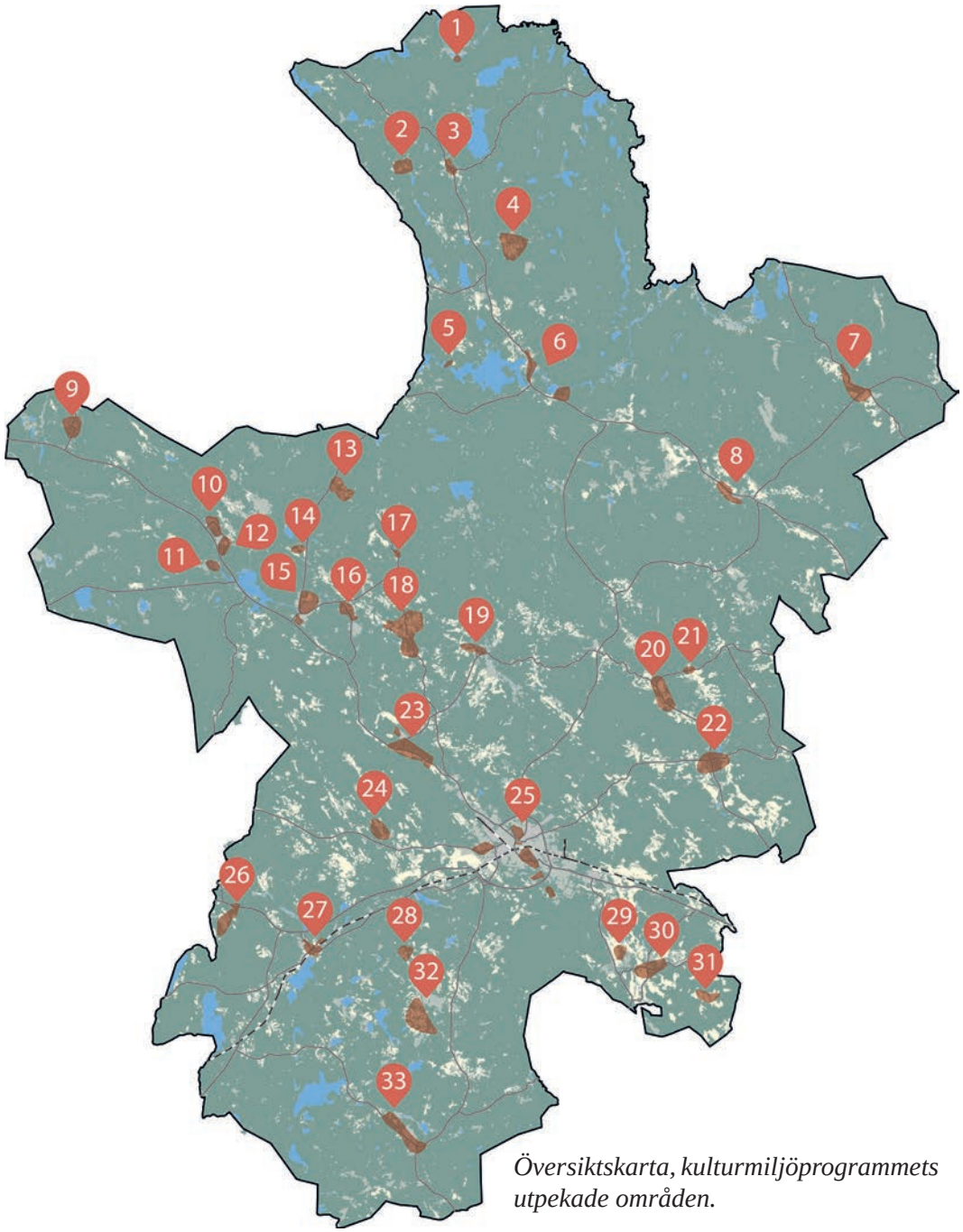
NYBRO
KOMMUN

KALMAR·LÄNS·MUSEUM

Kulturmiljöprogrammet omfattar 33 områden på olika platser i kommunen.

Länsstyrelsen i Kalmar län beviljade medel till arbetet och Kalmar läns museum anlitades för det praktiska genomförandet.

1. Skoga
2. Lindshult
3. Kråksmåla
4. Torshult, Torshultamåla
5. Uvafors
6. Alsterbro, Sandslätt
7. Rugstorp, Abbetorp
8. Bäckebo
9. Målerås
10. Gullaskruv bruksort
11. Barkeström
12. Hälleberga
13. Applaryd
14. Gullaskruv säteri
15. Orrefors
16. Flygsfors
17. Gadderås
18. Skedebäckshult
19. Flerohopp
20. Gunnabo
21. Duvetorp
22. Kristvallabrunn
23. Brånahult
24. Holmen, Göttorp
25. Nybro stad
26. Kopparfly
27. Örsjö
28. Ebbehult
29. Gårdsryd
30. S:t Sigfrid
31. Brändebo
32. Agebo
33. Alsjöholm

Översiktskarta, kulturmiljöprogrammets utpekade områden.

Läsanvisning

HUVUDOMRÅDE

Här lär du först känna kulturmiljön. Huvudområdet är ett större område som ger en övergripande kunskap om kulturmiljöns landskapliga förutsättningar och bredare historiska utveckling.

KÄRNOMRÅDE

Här får du en djupare beskrivning av områdets värden. Kärnområdet har särskilt höga kulturhistoriska värden, med koncentrationer av kulturhistoriskt värdefulla byggnader, fornlämningar och/eller landskapsobjekt.

HISTORIK

Här hittar du berättelser om människor och andra viktiga företeelser som präglat kulturmiljön. En förklaring till varför de höga kulturhistoriska värdena finns på platsen.

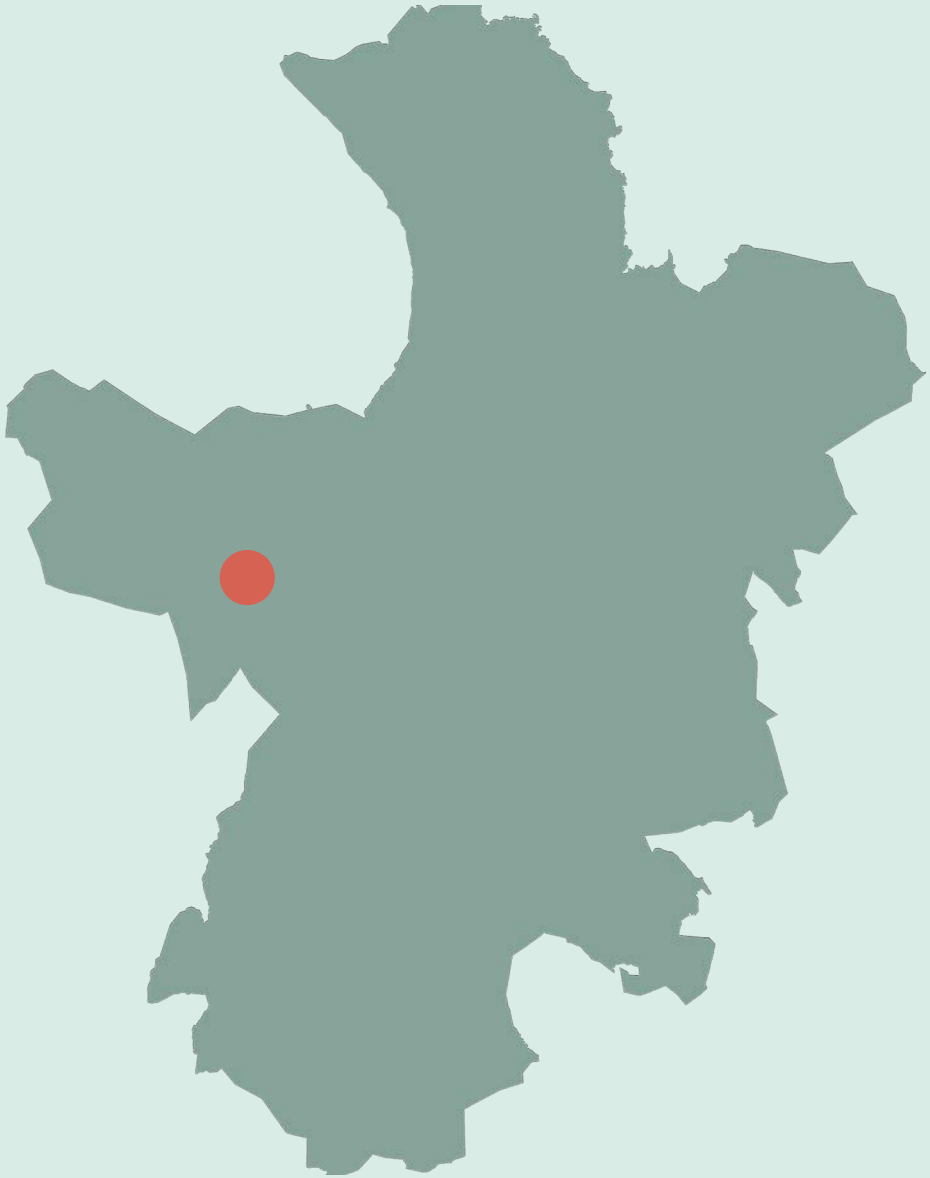
I FRAMTIDEN

Här ges förslag på förhållningssätt inför framtiden för hur kulturmiljön ska bevaras och utvecklas.

I texten finns siffror inom parentes (1), de hjälper dig att hitta rätt i kartorna för huvud- och kärnområdet.

Text: Susann Johannisson, Kalmar läns museum
Arkeologi: Helena Victor, Kalmar läns museum
Layout: Nybro kommun
Bilder är tagna av Kalmar läns museum om inget annat anges.
Senaste revidering: 2024-12-12

Kulturmiljöerna i Nybro kommun är levande miljöer under ständig förändring. Därför finns det risk att utskriven eller tryckt kopia av kulturmiljöprogrammet inte är den senast uppdaterade versionen. På nybro.se finns den senaste versionen digitalt.

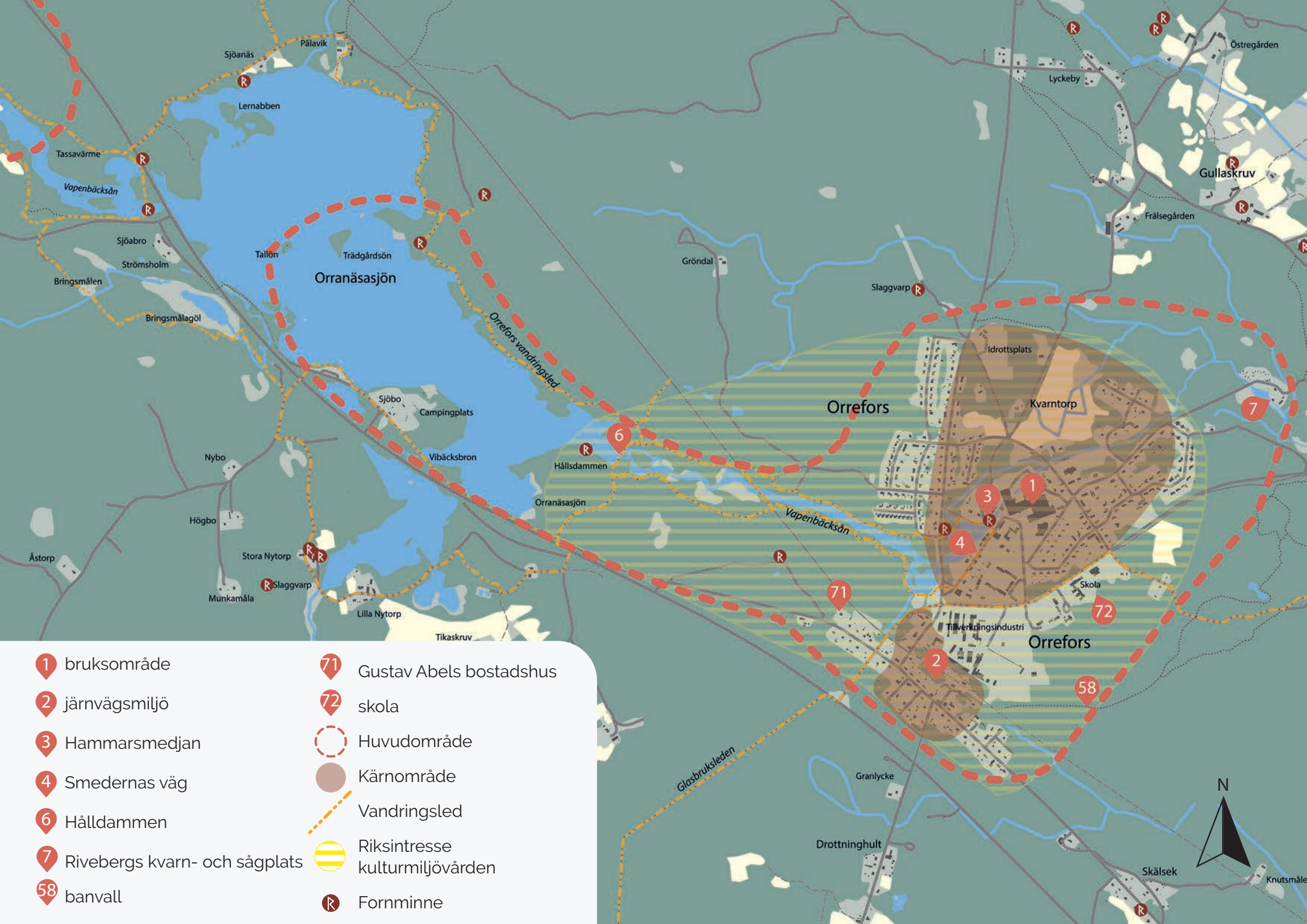

Orrefors är en före detta järn- trä- och glasbruksort vid Vapenbäcksån. Hela orten Orrefors är utpekad som riksintresse för kulturmiljövården, K52. Hammarsmedjan är Nybro kommuns första byggnadsminne enligt kulturmiljölagen. Orrefors är utpekat i länsstyrelsens projekt Inventering och värdering av kulturmiljöer vid vattendrag (INVÄVA) som mycket värdefull kulturmiljö, 2015. Orrefors ligger i ett område som är utpekat av Riksantikvarieämbetet som särskilt värdefulla vatten (H:ny:116); Glasriket. Orrefors finns utpekat som en av kommunens viktigaste industrimiljöer i rapporten Nybro kommuns industriarv. Sammanlänkat med Orrefors historia är också de två kulturmiljöerna vid hålldammen uppströms Orrefors och Rivebergs kvarn nedströms Orrefors.

Huvudområde

Huvudområdet är ett större område som ger en övergripande kunskap om kulturmiljöns landskapliga förutsättningar och bredare historiska utveckling.

Sjöanäs
Pålavik
Lernabben
Tassavärme
Vapenbäcksån
Sjöabro
Strömsholm
Bringsmålen
Bringsmålagöl
Tallön
Trädgårdsön
Orranäsasjön
Orrefors vandringsled
Sjöbo
Campingplats
Vibäcksbron
Nybo
Högbo
Åstorp
Stora Nytorp
Slaggvarp
Munkamåla
Lilla Nytorp
Tikaskruv
Hållsdammen
Orranäsasjön
Vapenbäcksån
Gröndal
Slaggvarp
Orrefors
Idrottsplats
Kvarntorp
Skola
Tillverkningsindustri
Orrefors
Lyckeby
Östregården
Gullaskruv
Frälsegården
Granlycke
Glasbruksleden
Drottninghult
Skälsek
Knutsmåle
N
1 bruksområde
2 järnvägsmiljö
3 Hammarsmedjan
4 Smedernas väg
6 Hålldammen
7 Rivebergs kvarn- och sågplats
58 banvall
71 Gustav Abels bostadshus
72 skola
Huvudområde
Kärnområde
Vandringsled
Riksintresse kulturmiljövården
Fornminne

Beskrivning av huvudområdet

Orrefors är en historisk bruksort i Nybro kommuns norra del, omgiven av stora barrskogar. Vattendraget, som är grundförutsättningen för Orrefors industrihistoria, har namnet Vapenbäcksån uppströms Orrefors och Ljungbyån nedströms. Vattenkraften har nyttjats i Orrefors under lång tid, först för att driva kvarnar och sågar, sedan till järnbruk, sågverk, flottning, glasbruk och elkraftutvinning. Den nuvarande hammarsmedjan (3) som uppfördes 1841 är idag en av landets bäst bevarade anläggningar i sitt slag. Glasbruket Orrefors har för alltid en stor plats i det svenska glasets historia och är ett internationellt känt namn. De kulturmiljöer som järnbruket och glasbruket har givit upphov till har så höga kulturhistoriska värden att de är av riksintresse för kulturmiljövården. Kulturmiljöerna i Orrefors berör också samtliga av kommunens kulturprofiler: järn, glas, trä, vatten och mötesplatsen.

RIKSINTRESSE, [H52] (HÄLLEBERGA SN)
Motivering: Brukssamhälle och bruksmiljö kring det järnbruk som med tiden blev ett av landets mest kända glasbruk. Mångfalden av industrier och bostadsbebyggelse, belyser tillsammans väl ett småländskt bruks kulturhistoriska utveckling från tidigt 1700-tal fram till början av 2000-talet.

Uttryck för riksintresset: Lämningar efter såg och mjölkvarn från 1600-talet utmed Vapenbäcksån. Hammarsmedja från järnbrukets tid 1841 med tillhörande gnistugn och plats för gamla masugnen. Kollada med spridda slaggförekomster. Glashyttor från slutet av 1800-talet, vilka om- och tillbyggts från 1920-talet och framåt. Bruksgatan med arbetarbostäder från 1700-talet, förvaltarbostad, disponentvilla, trädgårdsmästarbostad samt olika äldre magasin. Här finns även rester efter en trädgård och banvall efter en järnväg. Arbetarbostäder från slutet av 1800-talet i form av lägenhetskaserner nära bruket. Orrefors samhälle med småskalig bebyggelse från främst 1900-talet orienterat kring bruket utmed vattendraget och de större landsvägarna. Arbetarbostäder från 1930-talet som 1-1½ plans egnahem i funkisstil ordnade utmed den gamla landsvägen i söder.

Masugn och Hammarsmedja i Orrefors år 1890.

Gnistugnen vid hammarsmedjan som den såg ut år 1890. Bakom denna sticker den höga masugnen upp. Denna revs senare.

Orrefors är en sammansatt kulturmiljö. Äldre verksamheter och bebyggelse finns utefter vattendraget och det äldre vägnätet. Ortens bebyggelse präglas av att det varit en bruksort och olika årsringar kan avläsas från järnbrukets, sågverkets och glasbrukets epoker. Även järnvägens era är tydligt sammanvävd med Orrefors historia och närvarande i kulturmiljön. I Orrefors södra del ligger en bevarad järnvägsmiljö (2). Inne i Orrefors i hyttans närhet finns strukturer bevarade som visar var järnvägens stickspår gick. I centrala Orrefors finns också välbevarade järnvägsmagasin. Orrefors järnvägsstation har haft betydelse inte bara för sågverket utan också för glasbrukets transporter. Flera andra glasbruk i omlandet som inte hade egen järnväg, som Gadderås och Flygsfors[1], nyttjade också järnvägen i Orrefors. I landskapet sydost och nordväst om Orrefors finns banvallen kvar i landskapet som en påminnelse om den viktiga järnvägsperioden, som varade i ungefär 100 år, från 1870-talet. Banvallen lever vidare som vandringsled. Längs med denna finns ett antal såväl små som stora täkter som lämnat tydliga spår i landskapet. Banvallen mellan Orrefors och Flygsfors finns också kvar som en stig och ingår delvis i Orrefors elljusspår. Tydliga lämningar efter en smalspårig järnväg, en så kallad decauvillejärnväg, finns också ner till torvmossen Borstetorps fly i form av en bevarade järnvägsbank. Över ett dike finns en kort bit räls bevarad som bro. Sträckan kan idag upplevas eftersom den är en del av vandringsleden Glasbruksleden.

DECAUVILLEJÄRNVÄG

I Sverige är en decauvillejärnväg i allmänhet permanenta - eller tillfälliga - banor med spårvidden 600 mm. Eftersom banvallen här är så uppbyggd över de blöta maderna får man konstatera att åtminstone den första sträckan mellan mossen och ett torvmagasin som låg uppe vid järnvägen i Orrefors var mer permanent. Därutöver kan man ha lagt ut räls tillfälligt på vissa delar, för att transportera torv från de olika delarna av mossen.

Av det äldre vägnätet inne i Orrefors är det framför allt två sträckor som finns kvar som också har stor historisk betydelse: Den raka bruksgatan Smedernas väg (4) och den slingrande byvägen upp till Kvarntorp, Johan Ekmans väg (5). Namnen på dessa gator hänger också intimt ihop med ortens historia. Smedernas väg talar om att orten varit en järnbruksort och Johan Ekman var en av de betydande glasbruksägarna. Andra gatunamn med historisk koppling är Spikgränd, Kantavägen (56), Simon Gates väg (53), Edward Halds väg, Silversparregatan och Gustav Abels väg (vid 71)[2].

1 Flygsfors hade egen järnväg, ett stickspår, men bara ett par år 1918–20.

2 Simon Gate var en av Orrefors mest framstående glasformgivare, men även chef och otroligt aktiv i hela livet kring bruksorten. Edward Hald är känd som en av Orrefors viktigaste glasformgivare. Silversparre var järnbrukets grundare. Gustaf Abel var en av glasbrukets viktigaste glasgravörer från mitten av 1910-talet. Han var även kommunalnämndens ordförande.

Orrefors årsringar

Inom bruksortens mest centrala delar finns ett stort antal bevarade arbetarbostäder av olika typ och stilar. Men även i en krans utanför själva kärnan av bruksorten finns många arbetarbostäder eller privatbyggda villor där glasarbetare bodde. Ett exempel på en särskild arbetarbostad som ligger utanför kärnområdet är Gustav Abels bostad (71), som ligger på en gata döpt efter honom. Huset är ett välbevarat rött trähus med lertegeltak.

Många villor är exempel på bostadshus som kunde byggas tack vare ekonomiskt bistånd från bruket, en del så kallade egna hem. Dessa villor ligger utmed gatusträckningar som bildar årsringar. Idag finns tydliga exempel på villor från 1920-, 1930-, 1940-, 1950-, 1960- och 1970-talen. 1920-talsvillorna (kan vara byggda även på 1930-talet) känns oftast igen på att de har brutna tak och faluröd träpanel. Även raka tak och reveterade fasader förekommer. Många är små villor men tvåfamiljshus förekommer också. Tomterna är ofta stora, med uthus på baksidan och omgärdade av häck eller staket och grindar. Trädgårdarna har många spår av äldre växter och strukturer, som fruktträd och grusgångar.

Gustav Abels bostad vid en gata döpt efter honom. I Orrefors finns många hus som kan förknippas med personer som haft stor betydelse för glasbruket eller livet på bruksorten. Huset ligger utanför kärnområdet men har i sig högt kulturhistoriskt värde.

En 1920-talsvilla.

1940-talvsillorna är lite mer högresta, fyrkantiga, med sadeltak, ofta reveterade och inspirerade av funkisstilen, ibland klädda med gult tegel. Trädgårdarna har oftast liknande struktur och delar som äldre trädgårdar.

1940-talsvillor.

Många av 1950-talsvillorna i Orrefors är låga villor klädda med rött tegel. 1960-talsvillorna är i flera fall av gult tegel. 1970-talsvillorna är 1 ½-plansvillor med högresta tak och balkong på gavlarna.

Villor från 1950 och framåt.

Typiskt för en bruksort är att i princip alla bostäder beboddes av familjer som jobbade på bruket, eller fick sin försörjning tack vare att bruket fanns. På sätt och vis har all bebyggelse på hela bruksorten mer eller mindre med bruksortens historia att göra. Samtidigt speglar dessa villaområden tidstypisk utveckling av arkitekturstilarna i Sverige under 1900-talet. Idag har många av villorna i Orrefors förändrats mer eller mindre, genom att olika byggnadsdetaljer bytts ut. De villor som har kvar originaldörrar, fasader, tak, fönster med mera har större kulturhistoriskt värde än de som förändrats.

Utanför själva brukskärnan finns även exempel på olika samhällsfunktioner som hade mer eller mindre direkt koppling till glasbruket och livet på bruksorten, som brandstationen och skolan (72), idrottsplatsen (50) och posten (67)[3]. En privatägd smedja/verkstad utmed gamla landsvägen väster om tätorten och en liten missionskyrka är exempel på andra verksamheter som kunde beröra livet på bruksorten.

Alla glasbruk var angelägna om att bruksorten skulle ha egen brandstationen, eftersom det lätt kunde uppstå brand i hyttan.

3 Mejeri fanns också, men byggnaderna är borta.

Hålldammen och Rivebergs kvarn

Hålldammen (6) ligger 1,5 kilometer uppströms och Rivebergs kvarn- och sågplats (7) en kilometer nedströms dammen i Orrefors.

Under hundratals år har Hålldammen (6) försett järnbruk och glasbruk med vattenkraft. Dammen användes också under den period då timmer flottades ner till sågen i Orrefors. Orranäsasjön och Hålldammen var en länk mellan de milslånga flottlederna från Kosta och sågen vid bruksdammen i Orrefors. Dammen är en del av den historiska kulturmiljön kring Orrefors och har ett högt kulturhistoriskt värde. Värdet ligger i att detta är en historisk plats som hänger direkt samman med järnframställningen och flottningen. Den väg som leder över Hålldammen[4], finns utmärkt på kartor från 1600-talet, men har troligen äldre, medeltida, anor. Områdets terräng är kuperad med blockrika moränhöjder och lägre partier med myrmarker. Växtligheten består främst av barrskog med lövträd i de lägre områdena, till exempel ”Orranäs gärde”.

Dammvallen, i nuvarande skick från år 1804, är en jordvall med kallmurad gråstensskoning som sticker upp cirka en meter över vattenytan. Dammvallen bildar en smal väg. Nedsidan är klädd med huggen sten. Utkasten byggdes om på 1980- eller 1990-talet. I åfårorna finns lämningar efter två kvarnar och troligen en såg. Den ena grunden är 10 x 10 meter och ligger precis vid dammen. Den andra är 16 x 5 meter och ligger en bit nedströms. Söder om Hålldammen finns minst fyra stenvallar som troligen fungerat som fördämningsvallar vid påsläpp av vatten uppströms Hålldammen.

På land finns äldre spår av så kallad lägenhetsbebyggelse eller torp, fossil åkermark, gränsmarkeringar i form av tre stycken så kallade femstenarör i hörnen av tomten samt troliga rester av en husgrund, troligen efter det så kallade Hålldammstorpet[5]. I skogen finns också kolbottnar, lämningar med tydlig koppling till Orrefors järnbruk. Utmed sjöns norra strand löper banvallen som en hälsning från järnvägsperioden mellan 1870-talet och 1980-talet. Området nedströms dammvallen har påverkats av glassliparen Ivar Anderssons ombyggnad av vattenvägarna på 1980-talet. Idag är området ett rekreationsområde.

4 Eller Hållsdammen.

5 Här bodde en “torpare”, vars uppgift bland annat var att sköta dammluckorna.

Hålldammen. Foto Nybro kommun

Rivebergs kvarn- och sågplats (7) har en bevarad äldre kvarnbyggnad, dammvallar och stensatta kanaler samt en ombyggd mjölnarbostad. Kvarnen var också ett tidigt vandrarhem, från mitten av 1930-talet. Idag har miljön kompletterats med campingstugor. Riveberg ligger i Orrefors närhet och har i viss mån en historia som är sammanlänkad med Orrefors.

Rivebergs kvarn och damm.

Historiska spår i naturen

Kring Orrefors fanns redan innan brukstiden ett landskap som dominerades av skogar och betesmarker med grova, gamla ekar och tallar. Bruket slukade under lång tid en stor mängd bränsle, som under den förindustriella tiden främst handlade om ett uttag av hanterbara, klenare stammar. De allra grövsta träden lämnades. Eken var dessutom skyddad under det så kallade ekregalet, det vill säga att eken var fredad från avverkning och tillhörde kronans och adelns privilegier. Ekregalet avskaffades på privata marker 1830. I takt med att teknik och kapacitet utvecklades under 1800-talet och början av 1900-talet kom en större mängd stora träd att avverkas, i synnerhet i perifera skogar som exempelvis Stengårdsholma Kronopark. Närmast tätorten Orrefors och vid Säterierna både norr och väster om samhället till att många av de stora ekarna bevarades, som en statussymbol. Man hade helt enkelt råd att ha kvar ekarna på annars bördig mark. Än idag ser man dessa historiska lämningar främst i direkt anslutning till Orrefors, vid Kabbe backe och ekhagarna invid det gamla säteriet vid Orranäsa gärde.

Kärnområde

Kärnområdet har särskilt höga kulturhistoriska värden, med koncentrationer av kulturhistoriskt värdefulla byggnader, fornlämningar och/eller landskapsobjekt.

Kulturvärden inom kärnområdet vid vattnet

Orrefors är exempel på en småländsk bruksmiljö med lång historia. Tillgången på skog och vattenkraft har i mer än 300 år nyttjats till kvarnar, järnbruk, sågverk, flottning, glasbruk och elkraftutvinning.

Glasbruket Orrefors har för alltid en stor plats i det svenska glasets historia och är ett av världens mest kända glasbruk. Den nuvarande hammarsmedjan är en av landets bäst bevarade anläggningar i sitt slag. Kärnområdet präglas helt av järnbrukets och glasbrukets bebyggelse, med fokus på perioden 1770-tal till 1970-tal.

De äldre vägsträckningarna bidrar till upplevelsen av miljön inom kärnområdet, särskilt den gamla bruksgatan. Sammantaget är Orrefors en av de mer kulturhistoriskt komplexa industrimiljöerna och bruksorterna i Kalmar län.

Glas

Skog

Järn

Möten

Vatten

Symbolerna hänvisar till den speciella kulturmiljöprofil som togs fram för Nybro kommun 2019.

I Orrefors kärnområde vid vattnet finns exempel på kulturmiljöer ur kategorierna glas, skog, järn, möten och vatten.

Orrefors
Kvarntorp
Idrottsplats
Skola
Tillverkningsindustri
penbäcksån
N
Numrering av objekt
Kärnområde
Riksintresse kulturmiljövården
Vandringsled
Fornminne

3 Hammarsmedjan
4 Smedernas väg
5 Johan Ekmans väg
8 damm
9 Malmbacken
10 Kollada
11 bastu
12 kraftstation, äldre
13 kraftstation, yngre
14 bruksherrgården
15 Äppelträdgården
16 smedbostäder
17 Villa Murgröna
18 arbetarbostad/telefonväxel
19 sågverk, lämning
20 industrispår
21 glashytta
22 degelverkstad
23 magasinsbyggnader
24 smedja
25 Muggebo, matservering
26 bagarstuga
27 utställningshall
28 kontorsbyggnad
29 matservering/Orrefors värdshus
30 Trädgårdsvillan
31 järnvägsmagasin
32 Kallarör,
33 Fästampen, arbetarbostad
34 Snokaboet, arbetarbostad
35 Backabyggningen, arbetarbostad
36 Kalvhagen, arbetarbostad
37 Betlehem, arbetarbostad
38 Sju små hem, arbetarbostad
39 Spiksmedjan, bostadshus
40 Jerusalem, arbetarbostad
41 Klockaregården, arbetarbostad
42 tvättstuga
43 tvättstuga
44 hyttmästarvillor
45 Villa Behaga
46 Skogschefens villa
47 Kristallpalatset, arbetarbostad
48 Villor vid Frösekevägen
49 Flerfamiljshus, arbetarbostad
50 idrottsplats
51 Kullarna
52 Stallgården
53 Simon Gates väg
54 studioglashytta
69 Konsum

Järnbruksepoken

Från järnbrukets tid, som varade mellan 1720-talet till 1910-talet, finns både byggnader och tydliga strukturer kvar. Särskilt kulturhistoriskt intressant är den välbevarade hammarsmedjan (3) från år 1841, med gnistugn från år 1862. Den senare vittnar om den för tiden moderna France-Comté härden, som symboliserar Orrefors övergång från den tyska metoden till den franska. Denna typ av franska ugn är en av bara tre bevarade i hela landet.

Hammarsmedjan är byggd av mycket tjocka bastanta stenväggar, men gavlar av träpanel. Gnistugnen är byggd av rött tegel. Hammarsmedjan har hög autenticitet, upplevelsevärden, byggnadstekniska värden och framför allt industrihistoriskt värden. Den rekonstruerade vattenrännan i trä med de tre vattenhjulen samt den nyligen återbördade och restaurerade blåsmaskinen bidrar både till teknikhistoriska värden och till det höga upplevelsevärdet, som ökar chanserna till förståelse av processen och arbetsförhållandena förr i tiden.

I bruksmiljön finns också dammbyggnaden (8) och olika strukturer som har med vattnets väg att göra, se vidare nedan under rubriken Vattenkraften och dammen. De strukturer som hör till kraftförsörjningen har gamla anor och har idag höga kulturhistoriska värden.

Hammarsmedjan med gnistugnen. I bakgrunden gamla kraftstationen samt glasbruksområdet.

Dammen och hammarsmedjans tak.

Hammarsmedjan från vattensidan, med rekonstruerad ränna och tre vattenhjul trä.

Till järnbrukets verksmiljö hör också en kollada (10). Denna har placerats strategiskt nedanför Malmbacken (9), som på så sätt utgör en del av körvägen upp till kolladan. Bara sista biten har kompletterats med en körramp i trä. Det var viktig att hantera kolet varsamt för att det inte skulle falla i små bitar - och få sämre värmeförmåga i ugnen. Därför kunde man inte skyffla kolet i onödan utan det skulle tippas uppifrån. På detta sätt har den naturliga höjden nyttjats på bästa sätt. Kolladan är en stor byggnad med väggar av faluröd träpanel. Malmbacken är påbyggd, efter många år av utspridd slagg från masugnen. I miljön finns också lämningar efter en rostugn och efter masugnen, vilka bör betraktas som viktiga industrihistoriska fornlämningar.

Den äldre kraftstationen.

Lämningar efter masugnen och efter en rostugn ska finns kvar på Malmbacken (9).

Kolladan, med den viktiga rampen som gjorde att kolet kunde tippas ner.

Vid bruksgatan, Smedernas väg (4), finns bruksherrgården (14) och tre likadana, välbevarade, smedbostäder (16). De byggdes troligen vid 1800-talets början, eller möjligen vid 1700-talets slut[6]. Här finns också Villa Murgröna (17), byggt av järnbruket i början 1800-talet som förvaltarbostad. Byggnadstekniken är ovanlig med tydlig koppling till järnbruket, korsvirkesteknik med slaggsten i facken, vilket ger villan särskilt högt kulturhistoriskt värde. På 1950-talet och glasbrukets tid bodde glaskonstnären Sven Palmqvist här. Vid Smedernas väg finns även en arbetarbostad från 1930-talet med flera lägenheter som också fungerat som telefonväxel (18).

Den anlagda raka bruksgatan med sin allé har mycket stor betydelse för upplevelsen av bruksmiljön. Att husen har ett enhetligt utseende, är välbevarade eller har ålderdomligt utseende och traditionella material är viktigt för upplevelsen och förståelsen. De olika typerna av bostäder utmed vägen berättar om järnbrukets olika villkor för olika typer av arbetare.

Smedernas väg med den raka bruksgatan, den vackra gamla allén och arbetarbostäder från sent 1700-tal eller tidigt 1800-tal.

Arbetarbostad och tidigare telefonväxelstation.

Äldre bild av Villa Murgröna, då konsul Ekman bodde där. Bild Dick Måårds arkiv.

6 En karta från år 1788 visar att det fanns arbetarbostäder här redan då, men att dessa var mindre än de som finns nu. Dagens tre småbostäder bör alltså bara yngre än 1788, se kartöverlägg på nästa uppslag.

Villa Murgröna ligger vackert vid bruksdammen. På bilden syns också en del av Smedernas väg och ett par av dess arbetarbostäder.

Till järnbruksepoken hör även en mycket ovanlig arbetarbostad. Den kallas Spiksmedjan (39), men är egentligen ett bostadshus som hörde till en spiksmedja som låg nedströms hammarsmedjan. Huset hör till de mer ovanliga eftersom det är så gammalt, troligen Orrefors äldsta bostadshus. Enligt uppgift från cirka år 1780[7]. Troligen är det samma hus som syns på en karta från 1788, se höger.

Bostadshuset som kallas Spiksmedjan, eftersom det låg mitt emot brukets spiksmedja. Troligen är detta Orrefors äldsta bostadshus från omkring år 1780.

7 Brukets spiksmedja låg tvärs över vägen, vid vattnet. Denna revs år 1917.

Kartöverlägg med dagens bostadshus (vita), uthus och industribyggnader (svarta) samt vägar (röda) ovanpå en karta från 1788. Vid en jämförelsen mellan de båda kartorna syns hur de tre smedbostäderna som finns idag inte fanns 1788. De enda två byggnader som fanns 1788 och som finns kvar idag är spiksmedjans bostadshus och hammarsmedjan.

Bruksherrgården, "Gästvillan"

Herrgården (14) är en timmerbyggnad med ljusa reveterade fasader utmed Smedernas väg. Bruksherrgården är en av de äldsta byggnaderna i kärnområdet, vilket bidrar till dess kulturhistoriska värde. Delar av stommen kan vara från 1700-talet, men annars från cirka år 1805 när nuvarande herrgårdsbyggnad uppfördes efter att den äldre hade brunnit. Både fasaden och helheten, med de två lägre flankerande flygelbyggnaderna, andas symmetri och struktur. Den har en sparsmakad klassicistisk fasad som förmodas vara ursprunglig, vilket dock inte har kunnat beläggas. Gästvillans återhållna antikiserande (”tempelliknande”) arkitektur utgör ett exempel på den klassicism som benämns empire. Typiskt för empiren är exempelvis det flacka sadeltaket, den ljusa fasadfärgen och lunettfönstren (halvmåneformade fönster).

Herrgårdsanläggningens främsta kulturhistoriska värde ligger i den ställning den har på orten som brukets ekonomiska, organisatoriska och representativa nav. Bruksherrgårdarna är alltid en viktig markör i våra bruksmiljöer. De signalerar till besökaren och bekräftar för ortsborna att ett samhälle har en identitet som bruksort.

Bruksherrgården är typisk med att dess skala, läge, arkitektur och kvalitet höjer sig över övrig bebyggelse. Den visar på den sociala hierarki som funnits inom bruksorganisationen och på orten. Under 1900-talet var herrgården bostad åt flera nationellt och internationellt kända glasformgivare, så här finns även personhistoriska värden. Herrgården byggdes under järnbrukets epok men fortsatte användas som disponentvilla under glasbrukets tid. Eftersom den i slutet av 1900-talet kom att användas för glasbrukets gäster har herrgården i Orrefors fått namnet ”Gästvillan”.

Den gamla bruksherrgården Gästvillan.

Gästvillan från dammen. Foto Nybro kommun.

Den gamla bruksherrgården Gästvillan, med sina två flyglar.

Vattnets betydelse

Dammen (8) har anor från i alla fall mitten av 1600-talet då det fanns en kvarn på denna plats. Nuvarande dammbyggnad fick sin form på 1720-talet då järnbruket anlades, men har därefter förändrats efter olika behov. Dammvallen, dammluckorna vid vattenfallet och det stensatta verksintaget mellan hammarsmedjan och tidigare sågen är en viktig del i vattnets kulturmiljö.

Norr om dammen finns också ett utskov, där överflödigt vatten rinner vidare i en separat åfåra. Norr om denna finns spår efter en tidigare separat fisktrappa, enligt uppgift för att ålen skulle kunna komma förbi vattenfallet. Troligen anlagd tidigt 1900-tal.

På en liten udde i dammen finns också en liten musikpaviljong som hör ihop med musikkåren och högtidsdagar på bruksorten.

Den tidigare fiskvägen där ålen skulle kunna komma förbi vattenfallet. I bakgrunden musikpaviljongen.

Utskovet och del av vattnets väg norr om bruksområdet.

Nedströms bruket finns två bevarade tvättstugor (42) (43). De tillhör de få byggnadstyper som tydligt kan förknippas med kvinnornas levnadsvillkor förr i tiden, innan moderna eldrivna tvättmaskiner fanns i var mans (kvinnas) hem. Uppe på Malmbacken (9) ligger även en före detta allmän vedeldad bastu (11)[8].

Två äldre välbevarade, ålderdomliga tvättstugor (42), (43) på en bruksort är unikt.

Den äldre kraftstationen (12), troligen byggd cirka år 1900, sägs vara byggd på grunden efter den rivna masugnen. Huset har under 1900-talet använts som plåtslageri, verkstad för fönsterrenovering för att kunna underhålla brukets alla byggnader, och som replokal för musikkåren. Den yngre kraftstationen (13) från 1939 är byggd i funkisstil. Åfåran leds in i en kulvert efter kraftstationen.

Den yngre kraftstationen.

8 Dess ålder är inte bekräftad, men den tillkom troligen under expansionstiden kring 1920. Den var i bruk in på 1970-talet,

Sågverks- och flottningsepoken

Den äldre sågverksrörelsen har lämnat få fysiska spår. Delar av grunden och den stensatta kanten på verksintaget nedanför vattenfallet finns kvar (19). Även järnvägssträckningen efter det industrispår (20) som gick in på bruksområdet hör till sågverks-epoken. Eftersom sågens historia är sammanflätad med glasbrukets är dessa lämningar en viktig del av Orrefors historia. Även dammen och vattenmagasinet tillhör sågens historiska spår eftersom de användes för flottning av timmer. Sågverkets historia är också sammanlänkad med Barkeströms historia.

Här mitt emot hammarsmedjan låg tidigare det stora sågverket.

Flottning på bruksdammen i början av 1900-talet och samma vy idag. Den ljusmålade gaveln på det äldre fotot är sågverket som saknas idag. Glasbruket och disponentvillan/Gästvillan syns också i bilden. Foto Dick Måårds arkiv.

Glasbruksepoken

Verksbyggnader

Orrefors glasbruk är en central del i Glasrikets historia. De kulturhistoriska värdena kopplas dels till design, formgivare och 1900-talets glashistoria. Dels till de kulturhistoriska värden som kan utläsas om glasarbetarnas arbets- och levnadsförhållanden, historier och människoöden. Den variationsrika bebyggelsemiljön bär alltså både ett immateriellt och materiellt kulturarv. Många av byggnaderna i Orrefors har mycket höga kulturhistoriska värden. På hyttområdet finns flera. Som själva stora glashyttan (21), degelverkstaden (22) där degelmakaren tillverkade lerdeglar både åt hyttan i Orrefors och på beställning åt andra glasbruk i Glasriket och två magasinsbyggnader (23), det mindre magasinet är äldre än 1933, eftersom det syns på en karta från denna tid. Det större ska ha flyttats inom bruksområdet till sin nuvarande plats.

Orrefors glashytta.

Det större av de två äldre bevarade magasinsbyggnaderna.

Degelverkstaden.

Flera kulturhistoriskt intressanta byggnader har tydlig vatten-anknytning, som två kraftstationer (12, 13) och två tvättstugor (42, 43). En smedja (24) med koppling till vattendraget som tidigare gick strax förbi. Troligen kunde vattenkraften driva en liten blåsbälg för att underlätta arbetet i smedjan.

Den stora glasbruksbyggnaden från 1965 ligger på samma plats som den första hyttan från 1898. Övriga lokaler har olika ålder. Glashyttan är typisk med sitt höga tak med ventilationsöppningar uppe för vädringens skull och den höga skorstenen. Degelverkstaden och smedjan är byggda i tegel och flera magasinsbyggnader i trä, klädda med faluröd träpanel.

En äldre smedja på bruksområdet.

Olika byggnader på bruksområdet

Utställningshallen (27) har en glasad del ritad av Bengt Gate, son till Simon Gate, från 1957. Kontorsbyggnaden (28) från 1917 är byggd i enkel klassicistisk stil, till- och ombyggt 1953. Den har högt kulturhistoriskt värde med tanke på att den varit världsföretaget Orrefors huvudkontor.

Före detta Orrefors värdshus (29) har använts som matservering för glasbrukets kontorspersonal. Den berättar om en tid då det var otänkbart för tjänstemännen att äta i samma matsal som hyttarbetarna, och tvärtom. Huset har även inrymt en tvättstuga. Husen representerar en epok då bruket uppförde och visade omsorg om både nya och gamla byggnader. Det var noga med estetik och formgivning.

Utställningshallen.

Tidigare Orrefors värdshus. Högra bilden är från 1990-talet då värdshuset var öppet.

Järnvägens påverkan

Järnvägen finns närvarande på flera håll inne i brukssamhället. Delar av banvallen och sträckningen efter det industrispår (20) som gick in mellan husen och fram till sågen/glashyttan kan ännu upplevas. Tre järnvägsmagasin (31) är särskilt välbevarade och har högt kulturhistoriskt värde.

Tre mycket välbevarade järnvägsmagasin mitt i Orrefors, utmed det stickspår som går från järnvägen.

Arbetarbostäder och bostäder i bruksmiljön

Till bruksmiljön hör också ett stort antal arbetarbostäder, utspridda på flera ställen i Orrefors. Många av arbetarbostäderna är kaserner, med namn som Kallarör (från ca 1898) (32), Fästampen (33), Snokaboet (från ca 1898) (34), Backabyggningen (från ca 1898) (35), Kalvhagen (från ca 1898) (36), Betlehem (från ca 1898) (37) och Jerusalem (från ca 1910) (40). Kännetecknande för dessa arbetarbostäder är att de är byggda för många familjer. De saknar balkonger och arkitektoniska utsmyckningar. De äldsta är enkla faluröda trähus med raka sadeltak med lertegel. Vissa har flera ingångar. Till miljön vid arbetarbostäderna hör också uthus med funktioner som dass, vedbodar och jordkällare. Dessa är mycket viktiga i miljön och har i sig höga kulturhistoriska värden.

Arbetarkasernerna i Orrefors fick smeknamn som Snokaboet, Backabyggningen, Kalvhagen, Betlehem och Jerusalem. Flera av dem är byggda direkt åren efter att glasbruket anlagts 1898.

”Kallarör” kallades en av arbetarkasernerna på bruksorten. Till miljön hör också stenkällare, uthus och tvättstuga.

Ytterligare en av arbetarkasernerna bruksorten.

Stenkällare, vedbodar och andra uthus berättar om levnadsvillkoren förr i tiden och har därför generellt mycket höga kulturhistoriska värden.

I området (44) väster om hammarsmedjan finns några ljusmålade villor som varit hyttmästarvillor och tjänstemannavillor, till exempel Villa Bergklint som byggdes 1924 av den kände Knut Bergqvist. Huset har också varit galleri. Flera av dessa är byggda i 1910–20-talets villastil med brutna tak och idag ljusmålade reveterade fasader. En av dessa villor ritades av Bengt Gate i slutet av 1950-talet, som ett modernistiskt enplanshus av putsad lättbetong till Anders Ohrbäck, en av brukets tjänstemän. Strax öster om hyttan finns två villor som hör till brukets äldsta. De byggdes kring 1930-talet för brukets tjänstemän och hyttmästare.

Hyttmästarvillor och tjänstemannavillor på höjden mitt emot glashyttan.

Ett par av villorna på kullen väster om hammarsmedjan, i början av 1900-talt och idag. Ursprungligen var fasaderna träklädda och målade i någon ljus kulör, kanske grönt eller gult. Äldre bild Dick Måårds arkiv.

En av de mer moderna tjänstemannavillorna, med arkitektoniskt värde.

Arbetarbostäder i form av villor i 1920-talsstil, byggda under 1930-talet, finns i en krans en bit ifrån det omedelbara hyttområdet.

Två hyttmästarvillor/tjänstemannavillor som hör till de äldsta i området söder om hyttan.

Ett bostadshus som har särskild kulturhistorisk betydelse är Villa Behaga (45)[9], också kallad Haga, ritades för familjen Gate av Simon Gates bror Jim Gate. Den är placerad mycket vackert i gamla ekängar, på en liten höjd. Arkitekturen är typisk 1920-talsarkitektur, med klassicistiska detaljer, symmetrisk fasad och utsmyckad portal. Den vackra smidesgrinden är också tidstypiskt formgiven. Utmed samma väg, Johan Ekmans väg, ligger en villa i 1910–20-talsstil (46), som byggdes som bostadshus för skogschefen för Orrefors Skogar.

Villa där skogschefen bodde.

Villa Haga eller Behaga, där familjen Gate bodde.

En arbetarbostad i form av ett litet hyreshus med flera lägenheter, i 1940-talsstil.

9 Namnet BE HA GA är en ordlek, med initialerna på herrarna Beyer, Hald och Gate.

Andra bostäder byggda av bruket var till exempel Trädgårdsvillan (30), ursprungligen trädgårdsmästarens bostad, senare bostad för andra anställda vid glasbruket eller för särskilda gäster. Den stora stengrunden vid huset är lämningar efter ett orangeri. Kristallpalatset (47) var ursprungligen sädesmagasin. Huset speglar den metod som glasbruket hade då de byggde fina (stora) lägenheter här för att locka hit särskilt duktiga glasarbetare. De fina bostäder som bruket hade byggt i detta hus kanske bidrog till att de eftertraktade glasblåsarmästare bröderna Knut och Gustav Bergqvist lockades hit från Kosta 1916. Dessa kom i sin tur att få oerhört stor betydelse för glasbrukets framgångar. Då Bergqvistarna flyttade in i dessa för tiden stora trerumslägenheter fick huset sitt smeknamn av kollegorna på glasbruket. Genom olika ombyggnader har huset dock förlorat sin ursprungliga karaktär.

Utmed Frösekevägen (48) norrut från samhället ligger en rad med tidstypiska villor i 1920-talsstil. De är så kallade Egna hem som byggdes under 1930-talet. De kännetecknas av faluröda träfasader, brutna tak och klassicistiska detaljer som markerade knutar. De har också staket- eller häckomgärdade trädgårdar med uthus. Villorna ritades av arkitekt John Åkerlund, en svåger till Simon Gate. Söder om idrottsplatsen (50) finns ett litet flerfamiljshus (49) i funkisstil, som exempel på att bruket byggde moderna bostäder till sina arbetare.

Det så kallade Kristallpalatset.

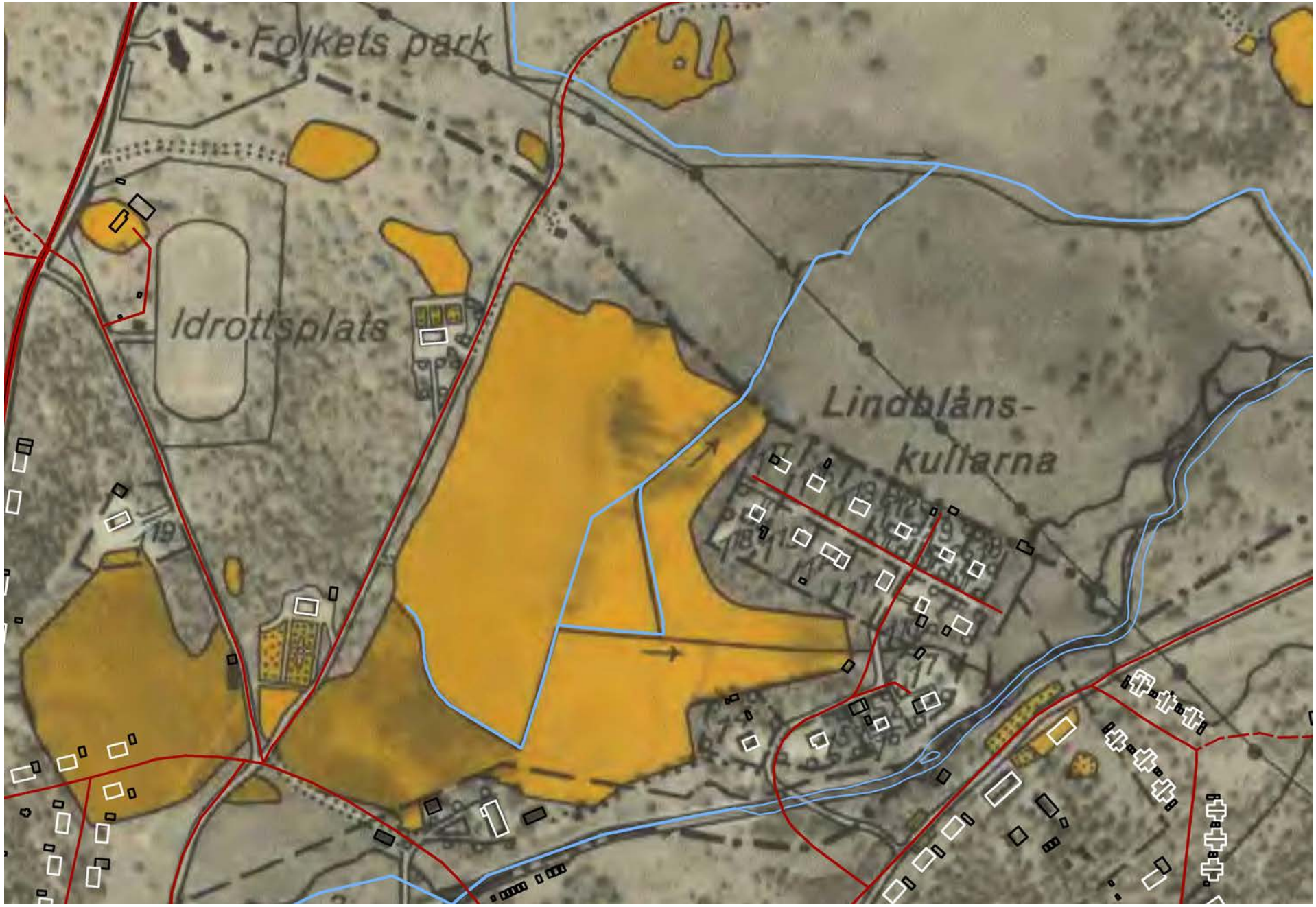

Det bostadshus som med humor döptes till Kristallpalatset, eftersom de båda berömda glassliparna Bergsten bodde här. De bidrog i hög grad till att Orrefors blev ett världskänt namn på 1920-talet. Kristallpalatset har förändrats mycket kraftigt, men är ändå mycket kulturhistoriskt viktig i Orrefors. Foto Dick Måårds arkiv.

På en höjd norr om ån finns ett område (51) med några villor i funkisstil, från 1930-talet. Området kallas Kullarna. Arkitekturen kännetecknas av funkisens avskalade stil, med reveterade vita ytterväggar och platta eller låga tak. Flera av villorna lär vara ritade av Orrefors glasdesigner Nils Landberg, som besökt Stockholmsutställningen 1930 och där tagit intryck av den nya tidens arkitektur. En av villorna ritades och beboddes av Selbing. Exempel på andra som ska ha bott här är ”Professor Hald” (alltså formgivaren och chefen Edvard Hald) Gösta Engström, som ansvarade för offentlig utsmyckning som tillverkades i Orrefors, och Grönberg som var exportansvarig för Orrefors produkter.

De vita funkisvillorna som ligger på Kullarna, ovanför ån.

Kartöverlägg med dagens bostadshus (vita), uthus och industribyggnader (svarta) samt vägar (röda) ovanpå en karta från 1941.

Att glasbruket hade ett ansvar för sina glasarbetare märks i bebyggelsen. År 1948 flyttades ett äldre hus till bruksområdet för att användas som arbetarbostad, Klockaregården (41). Så sent som 1952 byggdes det sista i en rad av arbetarkaserner med små lägenheter. Huset kallades Sju små hem (38), men innehöll åtta lägenheter. Byggnaden skiljer sig från de äldre arbetarbostäderna genom modernare arkitektur. Ett annat modernare intressant exempel på bostadsbyggande är det kommunala bostadsbolagets bostadsområde Stallgården (52). Husen byggdes på samma plats där glasbrukets gamla ladugård och stall låg och döptes därför till Stallgården. Se karta från 1941. Husen är uppförda 1969 efter ritningar av ATRIO arkitektkontor. Stallgården sågs som en förebild för bostadsbebyggelse vid sin tid och området var mycket uppmärksammat. Brukets ledning var också med och påverkade glasarbetare som byggde egna hem, när det gäller stilar, materialval och färgsättning. Utmed Simon Gates väg och utmed Trädgårdsgatan finns idag exempel (53) på välbevarade låga 1950-talsvillor, främst i rött tegel.

Stallgården är ett område med arkitektritade bostadshus från 1969.

Arbetarbostad med flera lägenheter, ”Sju små hem”.

Exempel på ganska välbevarad 1940-talsbebyggelse.

Exempel på välbevarad 1950-talsbebyggelse vid Simon Gates väg.

Livet på bruksorten

Till ett av de kulturhistoriskt intressanta husen hör Muggebo (byggt kring 1898) (25), som tidigare var matservering för glasarbetare. Inte alla av brukets anställda hade tillgång till kök. Särskilt ”ungkarlarna” bodde ofta enkelt i vindsrum utan kök och badrum. På så sätt representerar Muggebo en del av de levnadsvillkor som gällde på bruksorten från slutet av 1800-talet och under 1900-talets första hälft. Nils Landberg som var gravör vid bruket berättar hur det var för honom och hans kompisar i början – ”Under veckorna åt vi i Muggebo men på söndagarna svalt vi. Det gick ganska bra för vi låg halva dagen och när det blev måndag fick vi ju mat igen.” Intill Muggebo ligger en välbevarad bagarstuga (26), med bakugn.

Bakstuga med bakugn som hörde till matserveringen Muggebo.

Muggebo är en kulturhistoriskt intressant exempel på en matservering där de av brukets anställda åt, som inte hade eget kök.

Glasbruksortens epok sammanfaller också med det moderna Sveriges framväxt. Fotbollsplanen/idrottsplatsen (50) är en mycket tidstypisk anläggning för 1900-talet glasbruksorter och har i sig kulturhistoriska värden. Fotbollsplanen är en fysisk plats som representerar den omfattande kultur som rådde kring fotboll i Glasriket under 1900-talet. Orrevallen har en markerad entré med grind och en liten fin biljettkur.

Paviljongen vid dammen som förknippas med musikårens framträdanden hör också till det tidiga 1900-talets mötesplatser. Första maj var en av de dagar då musikkåren uppträdde, en dag som kopplas till arbetarrörelsen och 1900-talet. Till de byggnader som är typiska för glasbruksmiljöerna i Glasriket hör Folkets Hus (64) och Konsum (69). Folkets Hus beskrivs vidare under kommande kapitel över kärnområdet vid järnvägen.

Idrottsplatsen Orrevallen.

Före detta Konsumbygganden

Paviljongen vid dammen.

Äppelträdgården och det nya hyttområdet

Öster om Gästvillan ligger platsen för bruksledningens tidigare grönsaksodlingar och äppelträdgård (15). Den obebyggda ytan finns kvar liksom ett antal av de gamla äppelträden och Trädgårdsvillan (30), där trädgårdsmästaren bodde. I sluttningen finns även den bastanta stenmur kvar som utgjorde bakre vägg i de växthus som låg här. I växthuset fanns mer ömtåliga växter. Här finns idag även en helt nybyggd liten glashytta (54), från 2016. Trädgården är omdanad efter dagens ideal, med ny grusgång, vattenkanaler, rabatter och odlingar. Förutom att en ny hyttbyggnad tillkommit är den största förändringen den nya riktning som den nya grusgången skapat. Nu kan man närma sig bruksherrgården från sydost, rakt på fasaden. Detta är egentligen en traditionell entré till en herrgård, dock ny för just Orrefors.

Trädgårdsvillan där trädgårdsmästaren som skötte odlingarna bodde. Mot stenmuren fanns växthus av glas.

Den nya glashyttan ligger vid den gamla äppelträdgården.

Äppelträdgården, glashyttan och disponentvillan sett från den nya entrén.

Trädgårdsvillan, den före detta äppelträdgården och den nya glashyttan.

Landskap, odlingslandskap och fornlämningar

Trots att Orrefors sedan länge är en utpräglad bruksort finns också delar av ett äldre odlingslandskap kvar inom tätorten. Mitt i Orrefors finns till exempel en stor obebyggd yta i form av en äldre åker, på Kvarntorps mark. Vid området Kullarna och utmed Johan Ekmans väg finns äldre lövträd och ängsmark. Den gamla vägen ner mot byn Drottninghult är delvis kantad av gamla stenmurar. I eller kring ån finns sannolikt lämningar efter äldre bruk av vattnet som skulle kunna vara fornlämningar, men dessa är inte närmare inventerade. Stora delar av bruksområdet är klassat som fornlämningsområde i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister, fornsök. Mitt i Orrefors står även en nästan två meter hög sten rest på en bergknalle. Denna är registrerad i fornsök[10] , men åldern är inte bekräftad. Mitt inne i Orrefors finns även vissa grunder efter sågverket. Dessa är inte äldre än år 1850 men är viktiga industrilämningar med historiskt värde.

10 (L1958:6611)

Gästvillan från dammen. Foto Nybro kommun.

Kärnområde

Kärnområdet har särskilt höga kulturhistoriska värden, med koncentrationer av kulturhistoriskt värdefulla byggnader, fornlämningar och/eller landskapsobjekt.

Kulturvärden inom kärnområde järnvägen

Järnvägens miljöer och historia hänger direkt samman med Orrefors som bruksort. Till dessa hör idag den välbevarade stationsmiljön, magasin, järnvägshotell, banvaktarstuga och personalbostad samt strukturer som järnvägsbankar och vägnät. Vissa byggnader representerar särskilda funktioner, som Folkets Hus, bank, post och affärer. Utmed gamla landsvägen ligger sex stycken likadana arbetarbostäder i nationalromantisk stil – med bevarade uthus och trädgårdsmiljöer – med tydligt koppling till glasbruksorten Orrefors.

Glas

Möten

Symbolerna hänvisar till den speciella kulturmiljöprofil som togs fram för Nybro kommun 2019.

I Orrefors kärnområde järnvägen finns exempel på kulturmiljöer ur kategorierna glas och möten.

69
63
65
66
64
Sågverk
Orr
68
67
56
61
55
57
60
59
62
N
1 Numrering av objekt
Kärnområde
Riksintresse kulturmiljövården
Vandringsled
Fornminne

55 järnvägsstation

56 Kantavägen

57 järnvägsmagasin

59 personalbostad

60 järnvägshotell

61 arbetarbostäder

62 Systrarnas väg

63 Vallgatan

64 Folkets Hus

65 affär

66 bank

67 post

68 banvaktarstuga

Järnvägsområdet

Järnvägens epok sammanfaller med glasbrukets. Även om järnvägen började trafikeras redan under järnbrukets och sågverkets period så är det framför allt under glasbrukets tid som järnvägen i Orrefors hade sin storhetstid. Järnvägsmiljön består av en välbevarad reveterad ljusmålad stationsbyggnad (55). Den raka vägen som leder ner till stationen från Kantavägen (56) ger en pampig känsla trots att vägen inte förstärkts av någon allé. Stationshuset har symmetrisk arkitektur. Framför huset finns en grusad gårdsplan med rester av olika planteringar sedan SJ:s tid. I samma lilla miljö finns ett litet magasin/uthus och en stenkällare som är kulturhistoriskt viktiga delar av stationsmiljön. En perrong i sten samt den bevarade banvallen, som fortsätter ut i landskapet, ingår också i stationsmiljön.

Den lilla järnvägsmiljön med stationshuset och det tidigare järnvägshotellet.

Uthus och stenkällare i stationsmiljön.

Stationshuset.

Vid perrongen på stationshusets norra sida finns ett typritat välbevarat järnvägsmagasin (57) i trä. Nordost om stationsmiljön finns platserna för Flygsfors och Gadderås glasbruks magasinsbyggnader samt lämningar efter en banvall (58) upp mot Flygsfors glasbruk. Utmed järnvägen österut ligger ett bevarat litet gulmålat trähus (59) som byggdes till järnvägspersonal. Ett stenkast söder om den lilla stationsmiljön ligger järnvägsrestaurang/hotell (60). Husets stil präglas av en avskalad enkel 1940–50-talsstil, med ljusa reveterade fasader. Entréerna har tidstypiska detaljer från 1950-talet som dörr, tak, räcken. Hotellet ligger vid den gamla landsvägen.

Järnvägsbanken finns kvar och fungerar idag som cykel och vandringsled.

Backen upp från stationshuset, med det för detta järnvägshotellet till vänster.

Det välbevarade järnvägsmagasinet ligger vid perrongen i sten

Bostadshus som var personalbostad för järnvägsarbetare

Arbetarbostäder på Kanten

Utmed gamla landsvägens, Kantavägens (56), norra sida ligger en rad med sex, i princip, likadana arbetarbostäder (61). Området kallades Kanten. Husen är likadana med två ingångar, som visar att de innehöll minst två lägenheter. Husen är byggda i nationalromantisk stil med karaktäristiska, rundade entréer till de små öppna verandorna. Även färgskalan i falurött och vitt är typiskt för nationalromantiken. Förstukvistarna ska vara inspirerade av västgötska husentréer från Simon Gates hemtrakt, strax söder om Hjo. Husen är trähus klädda med faluröd träpanel. Fyra av husen har brutna tak, två har raka takfall. Några har mycket små, nätta takkupor. Taken har ursprungligen varit täckta med lertegel. Idag har många detaljer, som tak och dörrar, bytts ut. Området är en intressant årsring i glasbrukets historia, från 1900-talets början. Till arbetarbostädernas miljö hör också de kulturhistoriskt viktiga och ofta välbevarade uthusen. De bidrar till upplevelsen och förståelsen om levnadsförhållanden förr.

Uthus tillhörande miljön kring Kantavägen.

Två av arbetarbostäderna i nationalromantisk stil i området kring Kantavägen.

Fyra av arbetarbostäderna i nationalromantisk stil i området kring Kantavägen.

I området finns även ett tjugotal en- eller tvåfamiljsvillor från perioden cirka 1920-cirka 1940. De flesta är exempel på någon form av arbetarbostäder, många så kallade Egna hem, som kunde byggas tack vare någon form av ekonomisk hjälp från glasbruket. Några har kvar ursprunglig karaktär, men de flesta av dessa villor har byggts om och förändrats jämfört med ursprungligt utseende. På södra sida om Kantavägen ligger dubbla rader villor. Alla har tydligt tomter, omgärdade med staket, häck eller stenmur. Till dessa miljöer hör också uthus. Utmed den lilla tvärgatan Systrarnas väg (62) finns dubbla stenmurar av äldre karaktär. Dessa murar låter oss ana att denna väg hör till de äldre i området. Det är gamla vägen ner till byn Drottninghult. Vid denna ligger ett idag kraftigt ombyggt hus som tidigare var Missionskyrka. Utmed Kantavägen finns också ett par exempel på funkisarkitektur från 1940-talet, med affärslokaler på bottenvåningen och lägenheter på andra våningen, vilket är ursprungligt. De är uppförda i den typiska kubiska avskalade formen med reveterade släta ljusa väggar samt sadeltak.

Exempel på arbetarbostad för flera familjer, som ligger utmed Kantavägen.

Det tidigare missionshuset.

Systrarnas väg är en gammal vägsträckning ner mot byn Drottninghult.

Exempel på små villor av 1920–30-talstyp som finns i området vid Kantavägen.

Exempel på villor i funkisstil, från 1930–40-talen i området vid Kantavägen.

Offentliga funktioner

Utmed Vallgatan (63), den gamla infartsvägen till Orrefors, finns ett område med flera byggnader som haft olika offentliga funktioner.

Den tidstypiska Folkets-Hus-bygganden (64) från 1919 är ritad av Simon Gate. Den ska ha byggts på initiativ från glasbrukets disponent Ahlin. Huset är ett trähus i två våningar, klädd med ljusmålad träpanel och är exteriört välbevarad. En modern tillbyggnad i en våning länkar samman den gamla delen med en glasgång. Folkets Hus är en mycket viktig och typisk verksamhet och samlingsplats för alla glasbruksorter i Glasriket under 1900-talet.

Mitt emot Folkets Hus finns en långsmal träbyggnad som tidigare var en av samhällets två affärer (65), en lanthandel som var ett privat alternativ till Konsum. Byggnadens två entréer berättar om dess tidigare funktion, som var en betydelsefull del av Orrefors historia under perioden år 1900–1970.

Den tidigare privata diverseaffären.

Folkets-Hus-byggnaden.

Bankbyggnaden (66) är välbevarad i tidstypisk stil vad gäller skala, detaljer och material från tiden kring 1960. Bankhuset hade ursprungligen drive-through-funktion för banktjänster. Huset har stadsmässig karaktär. Bankhuset har byggts på en äldre tomt, från vilken en stenkällare finns kvar.

Posthuset (67) är byggt som en liten faluröd stuga och har lantlig karaktär. Det ligger strategiskt där gamla vägen in mot samhället korsade järnvägen. Mitt emot posten ligger den gamla banvaktarstugan (68) som är en kulturhistoriskt viktig del av järnvägsmiljön. På dess tomt finns en äldre uthuslänga.

Gamla sparbanken.

Det tidigare posthuset.

Den gamla banvaktsstugan, som har tomt med tillhörande uthuslänga.

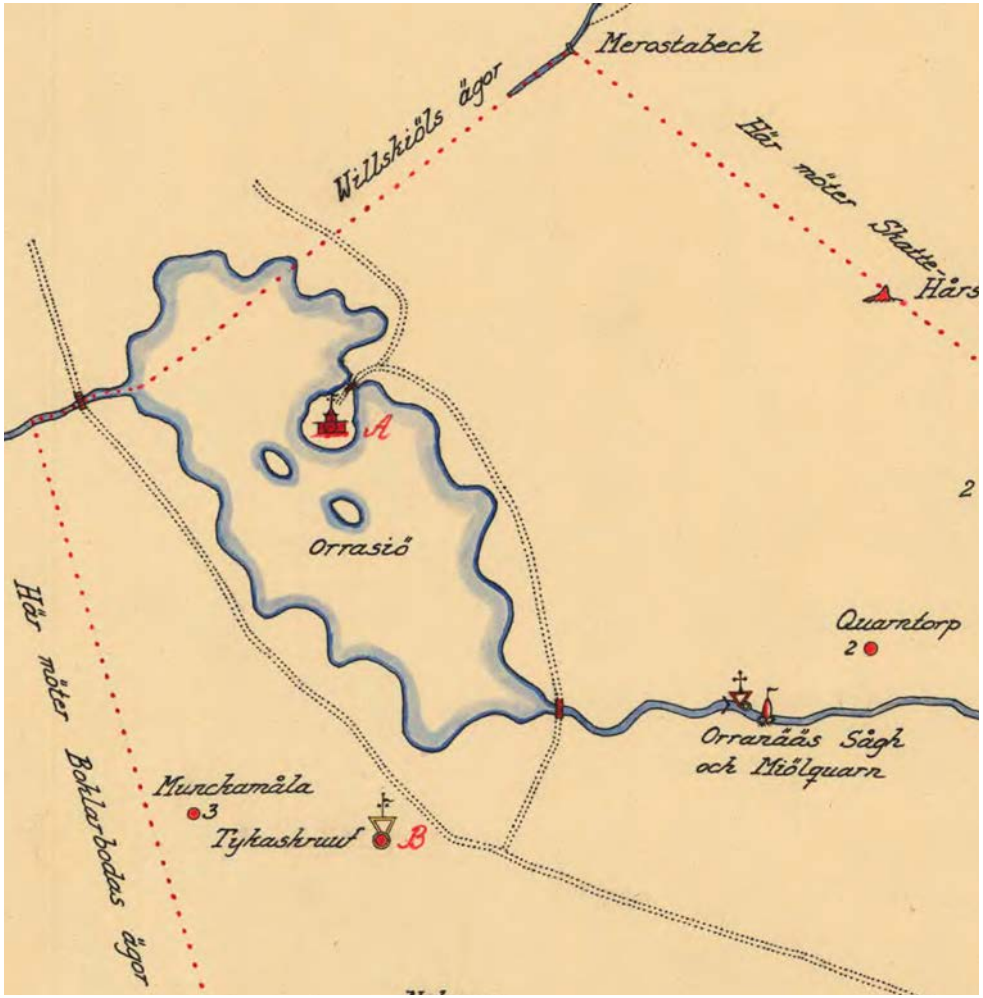
Historik

Här hittar du berättelser om människor och andra viktiga företeelser som präglat kulturmiljön.
En förklaring till varför de höga kulturhistoriska värdena finns på platsen.

Orrefors före 1720-talet

Redan innan Orrefors blev en järnbruksort hade vattnet nyttjats för att driva kvarn och såg, med namnet Orranääs Sågh och miölqvarn, se karta till höger. Norr om denna plats vid vattenfallet låg ett torp med namnet Qvarntorp. Söder om vattendraget låg ett annat torp, Timmermålen, på vars mark Orrefors senare utvecklades. Detta torp låg i sin tur på Orranäs säteris marker. Orranäs Säteri låg på en halvö i sjön Orrasjö (Orranäsasjön), se vidare nedan under rubriken Hålldammen. Namnet Orrefors togs från säteriets namn och från den plats man valde till kvarnplats, där det fanns en fors, ett litet vattenfall.

Det finns inga kända förhistoriska fornlämningar inne i Orrefors, men i dess närhet finns samma typ av lämningar efter äldre järnhantering som slaggvarpar och kolningsgropar som i många andra områden i Nybro kommun.

På en karta från 1679 syns Orranäs säteri på en halvö i Orranäsasjön och såg- och mjölkvarn längre ner, troligen på den plats där hammarsmedjan senare anlades. Att det funnits kvarn här länge förstärks också av att torpet norr om vattnet hette Qvarntorpet. Även Rifveberg, som var en kvarnplats har markerats på kartan.

Järnbruks- och sågverksepoken

En överstelöjtnant vid Kalmar regemente, Lars Johan Silfversparre, fick år 1726 privilegium att anlägga ett järnbruk här. Järnbruket anlades på Orranäs säteris mark[11], men troligen skildes ägorna åt i samband med anläggandet. Järnbruket hade tillgång till stora skogar, vilket var nödvändigt för att kunna tillverka den kol som behövdes för att elda ugnarna i hammarsmedjan och masugnen. I sjöarna i området draggades små järnklumpar fram som låg på sjöbotten. Sjömalm eller myrmalm var råvaran i produktionen av tackjärn. Mellan 1740–1780 låg masugnen vid Orrefors järnbruk ungefär fyra kilometer uppströms vattendraget, i Barkeström, eftersom tillgången till vatten i vattenfallet var bättre där.

Ägaren på 1760-talet, Caspar Hoppenstedt d.y., ska ha låtit bygga bruksherrgården. En karta över Orrefors från år 1788 visar att den äldre herrgården med trädgård låg på ömse sidor om bruksgatan, med i stort sett samma lägen som idag. 1700-talsherrgården tycks ha haft en u-form med framskjutande flyglar i förhållande till herrgården, likt två fristående flyglar. Bruksladugård och andra ekonomibyggnader som loge och stall för brukets hästar låg troligen invid bruksgatan mellan trädgården och de idag befintliga smedbostäderna. Kartan från 1788 visar att det fanns smedbostäder utmed Smedernas väg (4) redan på 1700-talet, men de har ersatts med de bostäder som finns kvar än idag någon gång efter 1788.

År 1804 kom bruket och Orranäsgodset åter under samma ägare då de köptes av den 22-årige Carl Hindrich Barchaeus. Tyvärr brann bruksherrgården samma år. En av Barchaeus första åtgärder tycks ha varit att bygga en ny herrgård (14) på platsen för den nedbrunna. Denna huvudbyggnad, senare Gästvillan, skall ha uppförts omkring åren 1806–1809 delvis av timmer från Älghults gamla kyrka som var nedbrunnen vid denna tid[12]. Troligen är flyglarna i stort sett jämngamla med huvudbyggnaden[13]. Villa Murgröna (17), närmaste granne invid bruksdammen mot söder, skall ha uppförts som förvaltarbostad ungefär samtidigt med herrgården. I samband med att den nya herrgården anlades kan trädgården (15) sannolikt ha omdanats. Kartor från slutet av 1800-talet visar att ladugård och ekonomibyggnader flyttats ett litet stycke söderut och att trädgårdens yta utökats, jämfört med 100 år tidigare. Trädgården användes för att odla grönsaker och frukt till bruksledningen. Även växthus byggdes, för att kunna odla mer exotiska bär, kanske vindruvor. Barchaeus ska ha låtit bygga om stora delar av bruket och lämnat ett välskött bruk efter sig då han avled år 1836. Bruket övertogs då av dottern Carolina och hennes man majoren friherre Carl Fredrik Taube af Odenkat. Deras äldste son Bernhard blev sedan disponent här. Carolina ska dock ha varit mer eller mindre aktiv och närvarande i driften av bruket.

---

11 Söder om ån låg ett torp under Orranäs säteri, Timmermålen. Det var på ängarna till detta torp som Orrefors kom att byggas.

12 Brandskadat timmer skall ha påträffats i byggnadens stomme. Muntligt av Dick Måård.

13 En hypotes kan vara att de äldre fristående flyglarna i trädgården kan ha klarat sig vid branden, att de flyttats över till herrgårdssidan och återanvänts i den nya anläggningen.

En karta från 1767 visar järnbruket som det såg ut då. Dammbyggnaden har också tydligt markerats, och söder om bruket syns den gamla herrgårdsbyggnaden.

Vid mitten av 1800-talet hade bruket utvecklats till länets största stångjärnverk. På Malmbacken (9) fanns ett gytter av byggnader, som två stora kollador och ett hus där järnvågen var placerad, men också högar med upplag av sjömalm, kalk och grönsten. Malmbacken användes för att kunna tippa ner kol i kolladorna och för att via en träbro också kunna tippa in malm i toppen av masugnen. Under 1800-talets andra hälft blev järnframställningen alltmer sporadisk på grund av den stora konkurrensen från bland annat Bergslagen, men också från England som använde nya mer effektiva metoder. Efter att Carolina avlidit år 1883 upphörde stångjärnstillverkningen omkring 1887.

Masugnen ska ha rivits 1897–1898. Det förekom dock årliga kortare ”blåsningar” fram till 1915, för att bevara privilegiet från år 1726 med tillgång till skogarna. Bruket hade också en mindre spiksmedja, cirka 700 meter nedströms hammarsmedjan. Här fanns damm och vattenhjul som drev spiksmedjans mindre hammare. Verksamheten upphörde dock, dammen och huset förföll och 1917 revs spiksmedjan men bostadshuset lämnades kvar (39).

Flottning av timmer pågår, tidigt 1900-tal. Foto Dick Måårds arkiv.

Herrgårdens närmaste omgivningar påverkades vid mitten av 1870-talet dels av att sågverket utökades, dels av att stickspåret (20) från järnvägen drogs över trädgården ned till sågverket. När järnbruket gick sämre blev sågverksrörelsen räddningen. Sågverksrörelsen här fick ännu större format från år 1875 då en ny sågbyggnad anlades vid verksdammen. Avverkningen av timmer tog fart i slutet av 1800-talet.

Timret flottades till Orrefors, eftersom transport med oxkärror genom skogar i nästan väglöst land inte var lika effektivt. Milslånga flottleder mynnade i Orranäsasjön, som blev en länk i en längre kedja. Därifrån flottades timret sista biten fram till verksdammen i Orrefors. Tvärs över vattenspegeln byggdes en flytbrygga, samt olika fållor efter timmerstorlek. Även tackjärn från Barkeström pråmades tidigare till Orrefors. Flottning förekom från cirka 1850 fram till cirka 1935.

Flygbild över dammen med flottningstimmer, herrgården, sågverket till vänster och de ladugårdar och jordbruksbyggnader som hörde till bruket till höger. Det vita huset till höger är ”Kristallpalatset”. Foto Dick Måårds arkiv.

Så länge sågverket låg kvar vid vattnet (14) kördes allt sågspån till en enorm sågspånshög framför glashyttan. Spånet användes som bränsle till glasugnarna. Sågverket tillhörde Orrefors Skogar. År 1938 delades Orrefors Glasbruk AB och Orrefors Skogar. År 1950 köpte Hylte Bruk sågverksamheten, som senare lades ner. Hammarsmedjan blev byggnadsminne 2007, Nybro kommuns första. Hammarsmedjan restaurerades på 2010-talet. Utvändigt tillkom en rekonstruerad nybyggd träränna och tre vattenhjul. Vattnet leder fram till en av hamrarna och till blåsmaskinen.

Förutom att Orrefors bruk ägde skog ägde de även flera gårdar i omgivningen. Stora och Lilla Villköl utanför Gullaskruv är exempel på sådana gårdar. De skötes av rättare, anställda av bruket. I Lilla Villköl byggdes ny ladugård kring år 1900, vilken finns kvar än idag. Gårdarna är dock senare avstyckade och privatägda.

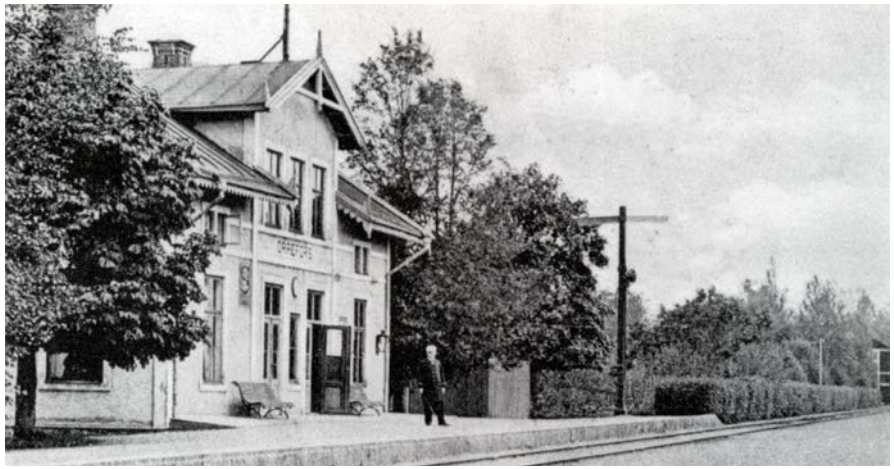

Hammarsmedjan och sågen 1884. Foto Dick Måårds arkiv.

Järnvägsepoken

Järnvägsbolaget Nybro–Sävsjöströms Järnvägsaktiebolag påbörjade byggandet av en ny järnväg genom denna del av Småland med start i Nybro år 1874. År 1876 var hela sträckan till Sävsjöström färdigbyggd. År 1909 köptes bolaget av Kalmar nya järnvägsaktiebolag (KJ) och trafikerades under namnet Kalmar Järnväg. Järnvägen byggdes framförallt för att underlätta godstransporter inom området. Ett lokalt industrispår byggdes in till sågen i Orrefors 1876, vilket gjorde att de sågade produkterna kunde nå ut i världen betydligt lättare och billigare än tidigare då transporterna kördes med oxar eller hästar. När sedan glasbruket startade byggdes spåret in på glasbruksområdet. Glasbruket fick mycket stor nytta av järnvägen, både för att frakta råvaror[14] och för att transportera det färdiga glaset. Orrefors är likt de äldre glasbruken lokaliserad vid vattendrag för att nyttja vattenkraft till sliperiet samtidigt som de hade fördelen av en närliggande järnväg som yngre glasbruk.

Inne i Orrefors, utmed spåret, byggdes flera järnvägsmagasin (31) för förvaring av råvaror och färdigt glas. Nere vid huvudspåret, några hundra meter söder om bruket, byggdes en stationsmiljö (55) med stationshus, stenkällare, järnvägsmagasin och järnvägshotell. Både Flygsfors och Gadderås hade egna järnvägsmagasin (58) vid stationsområdet i Orrefors, eftersom de inte hade egen järnväg. Under ett par års tid 1918–20 gick ett spår från Orrefors upp till Flygsfors glasburk. Från järnvägen inne i Orrefors gick också ett litet smalt stickspår rakt söderut, ner till en stor mosse, Borstetorps fly. Här togs torv upp och spåret användes att frakta torven på små vagnar upp till ett magasin vid järnvägen och därifrån vidare ut med järnväg. Än idag finns den smala banvallen kvar och är en del av glasbruksleden.

Stationshuset från spårsidan i slutet av 1800-talet.

14 En viktig råvara som tidigt började importeras från utlandet var finkornig ljus sand, som gjorde att genomskinligt glas kunde tillverkas. Sanden från markerna i Småland innehöll järn och andra grundämnen som gjorde glaset brunt eller grönt. Sand är tungt att transportera, tidigare gick transporterna med oxkärra, så järnvägen underlättade enormt. Sanden skyfflades för hand och flera gånger. På och av järnvägsvagnar och in i glasbrukets magasin för förvaring innan det användes i produktionen.

Glasbruksepoken

År 1897 såldes Orrefors Bruk med stort skogsinnehav till J.A. Samuelsson i Linköping. Erik Leonard Widlund, från Boda glasbruk, anställdes för att starta ett glasbruk på platsen. Det var en lösning för att ta hand om all spillved från sågverket som inte gick att sälja. Utveckling från järnbruk till glasbruk skedde också på andra bruksorter i Småland. Det är kanske inte en typisk utveckling, men det finns sådana exempel. Glasblåsare ifrån närbelägna Kosta glasbruk anställdes. Efter att hytta, sliperi och bostäder byggts, började 1898 tillverkning i tre verkstäder av tekniskt och medicinskt glas och i tre andra verkstäder tillverkning av serviser och hushållsglas i sodaglas. Till en början producerades liknande produkter som vid andra glasbruk men experiment för att utveckla tillverkningen av glas med mönster i färger gjordes. I folkmun sa man ”Hyttan”, men egentligen var det tre hyttor: småglashyttan kristallglashyttan och flaskglashyttan. Under en period, mellan 1899 och 1918, fanns också fönsterglashytta.

År 1913 blev affärsmannen Johan Ekman från Göteborg ägare och en ny era började för bruket. Han hade siktet inställt på brukets stora skogsmarker som behövdes till hans cellulosafabrik i nordöstra Småland. Ekman stod i valet mellan att lägga ner glasbruket eller att satsa. ”Jag har fått ett glasbruk på halsen”, lär Ekman skämtsamt ha beklagat sig i ett brev till Svenska slöjdföreningen. Albert Ahlin tillsattes som chef för glasbruket 1914 och tillverkningen av kristallglas påbörjades. Under den första tiden formgavs glasen av glasblåsarmästare Knut Bergqvist 1914-1928, glasmålare Heinrich Wollman 1914-1923, slipare och gravör Gustav Abel 1915-1959, konstnär Eva Jancke-Björk 1915-1917 och glasblåsarmästare Fritz Blomqvist 1915-1917. År 1916 anställde Orrefors konstnären Simon Gate och ett år senare anslöt konstnären Edward Hald. De båda konstnärerna formgav både konstglas och bruksglas på Orrefors och tillsammans med mästarglasblåsaren Knut Bergqvist experimenterade Hald och Gate med överfångsglas, resultatet blev det så kallade graalglaset (graal från latin gradalis som betyder pokal). Att anställa konstnärer för att jobba med formgivning av glas var då nytt i Sverige. Ekmans pengar och goda kontakter var förutsättningen för att det blev möjligt.

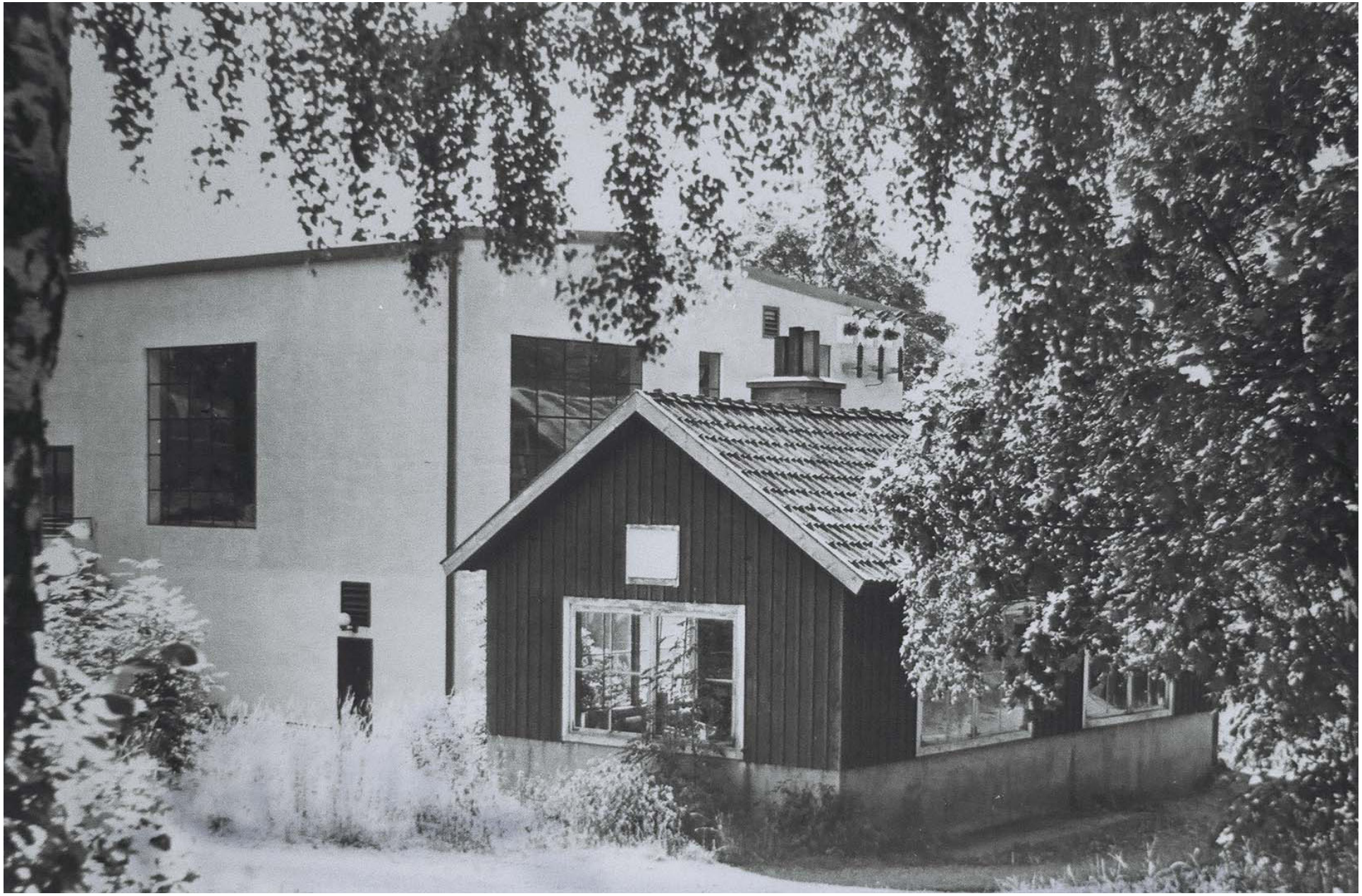
Bruket fick stora framgångar och namnet Orrefors fick världsrykte. Orrefors presenterade sitt nya graverade glas för den svenska publiken på konst- och industriutställningen i Göteborg 1923, men det internationella genombrottet kom på världsutställningen i Paris 1925. I Storbritannien myntades begreppet ”Swedish grace” som den svenska varianten av art déco. Under disponent Harald Danius ledning utökades konstnärskretsen 1928 med dekoratören Vicke Lindstrand vilket innebar en förnyelse i formspråket. Fram till världsutställningen i Paris 1937 anställdes också Edvin Öhrström (1936). Sven Palmqvist, som arbetat vid glasbruket sedan 1928, steg fram som konstnär och John Selbing gjorde bildmaterialet till Orrefors katalog. Under tiden före andra världskriget bodde och arbetade flera konstnärer vid Orrefors: Simon Gate, Edward Hald, Vicke Lindstrand, Edvin Öhrström, Nils Landberg och Sven Palmqvist.

Orrefors blev på många sätt ett av landets främsta glasbruk. När bruket övergick till konstglasproduktion blev namnet Orrefors tillsammans med namnen på många formgivare, kända för de flesta svenskar och även för en internationell publik. Som exportindustri och svenskt varumärke fick glasbruket nationalekonomisk betydelse. Bruket har på många olika plan, ekonomiskt, samhälls-, närings- och konsthistoriskt, också haft en kulturhistorisk betydelse för såväl regionen som riket. 1929 byggdes en ny större glashytta, med den gavel mot dammen som ofta avbildats och använts i marknadsföringen.

Trätuben som ledde vattnet till det nybyggda kraftverket, från 1939. Till vänster syns den förfallna hammarsmedjan och ett av dess vattenhjul. Bild till höger visar ungefär samma vy idag. Foto Dick Måårds arkiv.

I början av 1900-talet startade glasbruket egen tillverkning av träull för att använda som förpackningsmaterial. Även glasbruket nyttjade vattenkraften på olika sätt. Hela bruket ligger precis vid åkanten. Tydligast är de båda kraftstationsbyggnaderna, som ligger nedströms fallet. De anlades för att få elkraft till glasbruket och orten. Den äldre (12) fungerade under en period i stället som plåtslageri där den före detta mjölnaren från grannkvarnen Riveberg, Emil Fredriksson, verkade. Under många år fanns en ångmaskin som komplement till elkraftverket. Ångmaskinen eldades med ved och sågspån och gav elkraft till bruket. Sedan 1950-talet har det gamla kraftverket använts som bordtennislokal. Orrefors var under en period stora i denna sport och det är en del av samhällets historia. När den yngre kraftstationen (13) byggdes 1939 leddes vattnet till dess turbin genom en lång trätub. Glasbruket och ortens bebyggelse var självförsörjande på elström som vattenkraften gav fram till 1965.

Kraftverket som det såg ut när det var nybyggt, i tydlig funkisstil. Då fanns det också en tvättstuga (brygghus) här.Foto Dick Måårds arkiv.

I och med att bruket övergick till glasproduktion blev den fysiska miljön i Orrefors föremål för allt fler förändringar. Många hus uppfördes eller byggdes om åren kring sekelskiftet 1900. Eftersom bostad ingick i lönen när man hade anställning på glasbruket byggde bruket ett stort antal arbetarbostäder, varav många så kallade kaserner med många små lägenheter. Storleken på bostäderna var en indikation på status inom glasbruket. Hyttmästarna med familjer hade två rum och kök, övriga glasarbetarefamiljer max ett rum och kök. Många familjer hade många barn och ibland även inneboende som hyrde en säng, så bostäderna var generellt extremt överbefolkade. Det är omvittnat att en träullshyvlare med åtta barn bodde i ett rum och kök. Ogifta män och ”hyttpojkar” kunde bo i så kallade ungkarlsrum, ofta på vindarna. Dessa hade inte kök. En del glasarbetare bodde också i torp och stugor i skogarna runt om bruket. Eftersom inte alla hade tillgång till kök utvecklades också ett system med matserveringar. Även dessa visade på klasskillnaderna eftersom tjänstemännens och glasarbetarnas matserveringar var helt olika och de kunde inte äta i varandras matsalar.

Det fanns sex bruksägda brygghus i Orrefors. Vissa hade mangel. Något var kombinerat med bakugn. Dessa brygghus användes fram till slutet av 1940-talet. Efter 2:a världskriget slut 1945 var det många som byggde egna badrum och tvättstugor i sina villor. När Nybro kommun 1968 byggde flerfamiljshuset Stallgården byggdes också tvättstuga med elektriska manglar, som kunde nyttjas av alla.

En bild av arbetarbostäder i Orrefors från tidigt 1900-tal och ungefär samma vy idag.

Nya ekonomibyggnader ska ha byggts som en fyrkant kring en gårdsplan cirka år 1900. Här fanns stall med 12–13 hästar varav ett par åkhästar till skjutsning av bruksledningen och ett trettiotal kor. I en särskilt inredd mjölkbod i drängstugan fick de anställda, vilket i princip var alla invånare på orten, hämta mjölk. Tidigare hade mjölkutlämning skett i herrgårdens norra flygel. När Orrefors mejeri byggdes 1928 flyttades mjölkutlämningen dit. Mejeriet var i drift till 1968. Därefter upphörde systemet med att mjölk skulle ingå i lönen. De anställda fick också hämta ved i bruksvedskjulet. Många familjer odlade potatis på något litet land i närheten av bostaden. Många av glasarbetarna byggde också små grishus, där familjernas hushållsgrisar bodde. På ett område såg det ut som ”radhus”, med sammanbyggda grishus, byggda av ytved.

Glasbruket hade ett avtal med en privat handlare som drev affär (65). Bruket ville inte ha fler konkurrenter så när glasarbetarna ville starta en ny kooperativ affär vägrade bruket att sälja eller hyra ut mark för ändamålet. Därför byggde en ny kooperativ förening en affär i Lyckeby, tre kilometer norr om Orrefors i bondbyn Gullaskruv (inte glasbruksorten), eftersom en bonde sålde en bit mark där. Under en period använde orreforsborna en affär som låg i utkanten av Flygsfors glasbruksort, dit var det bara två kilometer. När det blev världskrig (1:a världskriget 1914) och ransonering kunde de inte fortsätta handla där eftersom länsgränsen då gick mellan Flygsfors och Orrefors (Orrefors och Hälleberga tillhörde då Kronobergs län). Ransoneringskorten gällde inte i flera län än i det man bodde inom. Vid den här tiden hade dock glasbruket fått en ny ägare med annan syn på arbetarnas förhållanden. Han tillät att glasbruksarbetarna byggde sig en egen kooperativ affär (69) i Orrefors, vilken stod klar 1916. På 1930-talet ansågs lokalerna små och omoderna och en ny affär byggdes 1937, samma som finns kvar än idag.

Ladugårdsplanen i början av 1900-talet. Denna låg mitt inne i Orrefors. Både brukets ledning och de anställda kunde få eller få köpa av jordbrukets produkter. Bilden ska förställa herr Karlsson och en tjur.

> ***I en särskilt inredd mjölkbod i drängstugan fick de anställda, vilket i princip var alla invånare på orten, hämta mjölk.***

Omkring år 1917 flyttades brukskontoret från herrgården till ett tidigare bostadshus i närheten. Från 1952 ändrades huvudbyggnadens funktion till ”gästvilla”, det vill säga, representationsvilla för brukets särskilda gäster. Flyglarna fungerade som bostäder åt tjänstemän och formgivare. De omvandlades på 1950- och 1960-talen till ateljéer och kontorsrum. Formgivaren Ingeborg Lundin som bodde i den södra flygeln, troligen in på 1960-talet, var den sista som bodde i herrgårdsanläggningen. Trädgården (15) utgjorde bruksledningens nyttoträdgård till omkring 1965, då den lades om till allmän parkyta.

Att Orrefors glasbruk, som så många andra bruksorter, ligger i skogen med dåliga kommunikationer innebar att inte bara glasblåsarna utan också formgivarna/konstnärerna och brukets ledning bodde på bruksorten. Detta påverkade självklart livet på olika sätt, men också den byggda miljön. Både Gate och Hald ritade till exempel villor i Orrefors till sig själva och till andra. Det sägs också att det var tack vare Simon Gate som Folkets Park kom till, eftersom han gillade att dansa och festa. Det finns också flera exempel på andra hus med olika funktioner som blev vanligt eller nödvändig under 1900-talet, där glasbruket byggde eller bidrog för att de skulle byggas, som Folkets Hus och Konsum.

På 1960-talet blev det vanligare att glasarbetarna hade råd att köpa egen bil. Några garage fanns inte för förvaring av bilarna, på så sätt kom en lång rad med mycket små nya garagebyggnader att byggas utmed ån. Dessa var byggda av återanvänt eller billigt material.

Garage från 1960-talet som är en yttring över den moderna tiden då många hade möjlighet att skaffa egen bil.

Från år 1969 drev Nybro kommun glasskola (70) i Orrefors. I anslutning till glasbruket byggdes en ny hytta och utbildningslokal för Riksglasskolan 1979. Här utbildades nya glasblåsare, i samarbete med Orrefors glasbruk. Bruket hade dock startat gravörskola i brukets lokaler redan 1922. I december 2010 flyttade Riksglasskolan hela sin verksamhet till Orrefors glasbruk. När hela Orrefors glasbruk stängdes 2013 flyttades glasskolan till Pukebergs glasbruk i Nybro.

Glasskolans lokaler har fått annan användning efter att skolan flyttade till Pukeberg i Nybro 2013.

Glasbruket ansvarade för arbetarnas bostäder

Det världsberömda Orrefors med sin företagsledning förstod tidigt att samhällets utformning var lika viktigt som glasbrukets konstnärligt framstående produkter. För att de skickliga arbetarna i hyttan med sina familjer skulle må bra och trivas, måste bruksortens miljö ges hög omsorg och hänsyn till historiskt ursprung. En visuell strategi för Orrefors fysiska miljöer för arbete, boende och besök utformades. Det var viktigt för varumärket Orrefors och ett medvetet led i framgången.

Orrefors ägare och chef Johan Beyer var samhällsbyggaren som under sin tid lade grunden för den visuella strategin. Med insatser av kunniga planerare, arkitekter och ingenjörer genomfördes detta. Arkitekten Jöran Curman fick ansvar för utveckling av generalplan för Orrefors där industriell bebyggelse, bostäder och vägar planlades för Orrefors kommande tid. För gestaltning av mark, landskap och trädgård anlitades trädgårdsarkitekten Walter Bauer. Arkitekt Bengt Gate fick särskilt ansvar för brukets produktionsbyggnader, kontor, utställningar och bostäder. Han genomförde en idé för färgsättning av bebyggelsen i färgerna rött, svart och vitt. Den visuellt sammanhållna arkitekturen är märkbar. Den resliga nya hyttan byggdes som länga bredvid den gamla. Projekteringen av glasbrukets nya hytta föregicks av noggrann planering av hur den industriella, logistiska, hantverkliga och konstnärliga produktionen skulle ske på bästa sätt. Det blev en framgångsrik produktionsmiljö inrymd i en ”basilika”, vars tak med längsgående ås för ventilation samt skorstenar som ”kampaniler ”vid sidan. Hyttan markerar sig väl i samhället som Orrefors industriella huvudsak. Utställningshallen som utbyggnad av det gamla sliperiet är en märkesbyggnad, ritad av Bengt Gate. Flödet av dagsljus från hallens båda glasade långsidor famnar det utställda glaset i montrar och podier. Utställningshallen avslutas med slutna rum, likt museikammare, där glas från pionjärtid och framåt visas. Till bruket hörde också ett stort antal bostäder. Under Johan Beyers tid skedde renoveringar och ombyggnader av dessa för att motsvara tidsenlig boendestandard. Med stöd av pengar från länsbostadsnämnden kunde företaget förbättra bostäderna. Betecknande för arbetarbostäderna är att de bär egennamn, snarare än adresser. Snokaboet, Fästampen, Sju små hem, Klockargården, Jerusalem, Spiksmedjan, Kalvhagen, Backabyggnaden, Kristallpalatset och Savoy heter bostadshusen. Även de tre smedbostäderna från järnbrukstiden har byggts om till goda bostäder med känsla för sitt ursprung. Senare tillkom bostadsbebyggelse som egna hem, uppförda av brukets arbetare och tjänstemän. På före detta Stallgården uppfördes hyresbostäder i kommunal regi. Kännetecknande för denna bebyggelse är en medveten arkitektonisk gestaltning som tar vara på den trivsamma charm som Orrefors äger. Sammanfattningsvis är planering och genomförande av Orrefors samhällsbygge ett resultat av medvetna beställare i samverkan med kommun samt duktiga planerare, arkitekter, ingenjörer och konstnärer, som kan förena materiella och immateriella värden till gagn för en hel bruksort.

Magnus Silfverhielm
Arkitekt SAR SIR/MSA, Professor

Källa: Tidskriften Arkitektur 2, 1969

Hålldammen

Orranäsasjön bildades när istiden upphörde. Halva sjön ligger på en botten av rullstensgrus, halva ligger på bördig morän. Söder om Orranäsasjön låg enligt kartor från 1600-talet en bro som utgjorde en del av vägen mot Hälleberga. Här ska också ha legat kvarn och såg. Eftersom här funnits vattendrivna verksamheter har någon form av mindre dammbyggnad sannolikt funnits här länge. På denna plats byggdes en ny större dammbyggnad på 1720-talet, för att man behövde ett vattenmagasin till det nystartade Orrefors järnbruk. Vattenmagasinet skulle säkra vattentillgången till de stora vattenhjulen som drev hammarsmedjan i Orrefors. Sjön har sedan dess höjts i omgångar. Då Orranässjön dämdes höjdes vattennivån i sjön med 2,4 meter. Den bördiga Trädgårdsön där Orranäs Säteri låg hamnade då under vatten, liksom jordbruksmark och slåttermark. Orranäs säteri hade en ståndsmässig säteribyggnad och ekonomibyggnader. Efter sjöhöjningarna övergav man platsen. Lämningar av grunden finnas kvar än i dag under vatten. På säteriets gamla ängsmarker på östra sidan av sjön finns ”Orranäs gärde”, som än idag är vacker hävdad ängsmark med lövskog och odlingsrösen. Platsen användes som söndagsutflykt för Orreforsborna innan cafét startade där campingplatsen ligger idag.

Dammen byggdes på 1804, för att öka volymen ytterligare. Orranäsasjön och hålldammen blev en länk då järnbruk och sågverk flottade timmer till Orrefors. Milslånga flottleder mynnade här. Från hålldammen fortsatte timret förbi uppdämningen via en träränna som mynnade ca 40 meter nedströms. Intill dammen fanns ett torp som kallades Hålldammstorpet. Här bodde en torpare som skötte dammluckorna. Till torpet hörde små åkrar. Torpets gräns markerades med särskilda gränsrösen i sten. Vid dammen fanns en ålkista in på 1900-talet som fångade ål till herrskapet på bruket. Skogarna i området användes för att bränna kol till järnbruket. När järnvägen mellan Nybro-Sävsjöström öppnade 1876 byggdes järnvägsbanken parallellt, öster om Orranäsasjön.
På 1980-talet började en pensionerad glasslipare, Ivar Andersson, bygga nya vattenvägar, stensätta fårornas kanter och bygga broar i området nedströms dammvallen. Det sägs att han under 13 års tid nästan dagligen var här och byggde nya vattenvägar, stensatte fårornas kanter, byggde broar osv. 2010 restaurerades och kompletterades hans arbete av ungdomar under kommunens ledning. Fler små broar och grillplatser byggdes. Platsen blev en del av en vandringsled runt sjön och används idag som rekreationsområde för det närliggande samhället Orrefors.

Riveberg

Mjölnarsonen Carl Jonsson skrev dagbok 1825–28. Det är mycket ovanligt med bevarade dagböcker från denna tid av någon från arbetarklassen. Vid denna tid var det inte så många som kunde läsa och skriva[15]. Carl, född 1805, var son till mjölnaren på Riveberg. Dagboken finns tryckt i bearbetad form, ”Från gamla tiders Hälleberga”. Enligt Carls dagbok byggdes kvarnen år 1814. I stengrunden står dock årtalet 1856 inristat men det finns belägg för att Riveberg var kvarnplats långt tidigare. Till exempel syns dammen och en liten kvarnbyggnad på en karta från 1792. Själva gården Riveberg ligger cirka 600 meter från kvarnen. År 1817 köpte Carls far kvarnen och sågen i Riveberg och familjen flyttade dit. Sågen tycks varit mer i bruk än kvarnen. Fadern, Carl och den fyra år yngre brodern Nils turades om att såga, både dagar och många nätter. Mycket av det sågade gick till järnbruket i Orrefors. Fadern gjorde en så kallad balkaplan vid kolladan vid Orrefors järnbruk, där balkar och annat lades på tork. Vid kvarnen hade man också en ålkista där man fångade ål. Andra bisysslor var tjärbränning, kolning och olika körslor åt Orrefors bruk. Man bedrev också ett litet jordbruk. Tydligen gjorde man också dagsverken. Till exempel berättar Carl om hur han gick till brukssågen och hjälpte till att såga plank till den nya sockenstugan vid kyrkan i Hälleberga och hur han och brodern hjälpte till att anlägga den nya vägen. Direkta inblickar i livet kring en kvarn på 1820-talet är mycket ovanligt och tillför en extra dimension till Rivebergs historia, en bit immateriellt kulturarv.

En bit in på 1900-talet köpte Orrefors bruk Riveberg. Kvarnen hyrdes ut till Emil Fredriksson från Hälleberga kvarn. Han drev kvarn och plåtslageri, och blev sedan anställd av bruket som plåtslagare. Kvarnbyggnaden och delar av den stensatta dammen finns kvar idag. Delar av dammen har grävts om, och fått nya jordvallar. Mjölnarbostaden finns kvar, men är kraftigt ombyggd. Ladugårdar och andra ekonomibyggnader är borta. Kvarnen byggdes om så tidigt som år 1936 till vandrarhem. Riveberg har förblivit vandrarhem och stugby sedan dess. På så sätt ingår platsen i det moderna Sveriges turismhistoria. På norra sidan av dammen har campingstugor tillkommit. Under vandrarhemmets första år användes tvättstugan inne i Orrefors, den som fortfarande finns kvar, att tvätta lakan och handdukar.

15 Folkskolereformen kom först 1842.

Orrefors stugby. Foto Nybro kommun.

Orrefors i framtiden

Här ges förslag på förhållningssätt inför framtiden för hur kulturmiljön ska bevaras och utvecklas.

Utställhingshallen. Foto Nybro kommun.

Nybro kommun vill att kommunens kulturmiljöer ska bevaras och utvecklas så att kommande generationer kan ta del av dem. Under rubriken "bevara" anges vad vi är skyldiga att ta hänsyn till enligt lag. Under rubriken "utveckla" finns tips om hur viktiga kulturmiljöer kan utvecklas och förvaltas så att deras värden finns kvar för eftervärlden. Tipsen kan rikta sig till Länsstyrelsen, kommunen och/eller till dig som privatperson.

Läs mer tips om hur du kan vara med och utveckla kulturmiljöer under "Generella råd" i Kulturmiljöprogrammets inledningskapitel.

Bevara

Hela tätorten Orrefors är utpekat som ett av kommunens fyra områden av riksintresse för kulturmiljövården, enligt Miljöbalkens 3 kap.

Inom kärnområdet är byggnader med numrering att betrakta som *särskilt värdefulla* enligt PBL 8 kap. 13 § och 14 §.

Eventuella ändringar på Hammarsmedjan (3) och gnistugnen kräver tillstånd från Länsstyrelsen eftersom hela anläggningen är skyddad som *byggnadsminne* enligt Kulturmiljölagen.

I Orrefors finns byggnader vars kulturvärden skyddas extra genom bestämmelser i plan. För mer information - kontakta Nybro kommun.

Allén utmed Smedernas väg är central i kulturmiljön och är skyddad enligt Miljöbalkens 7 kap. 11 §.

Utveckla

De vattenanknutna miljöerna har särskilt höga kulturhistoriska värden. Äldre lämningar, strukturer och kanaler bör behållas och underhållas. Vattenmiljöerna bör regelbundet ses över, röjas och vårdas så att de kan upplevas och förstås.

Dammen (8) har högt historiskt och kulturhistoriskt värde. Vattenspegeln och möjligheten att utöva museal drift i Hammarsmedjan har stor betydelse för upplevelsen av kulturmiljön.

Området kring hyttan och kring de gamla arbetarkasernerna bör ha fortsatt offentlig karaktär utan staket.

På arbetarbostäder bör äldre detaljer som ursprungliga entréer, fönster och (flera) ytterdörrar behållas för att bibehålla byggnadernas karaktär. Tillbyggnader kan i princip ske, men ska anpassas till ursprunglig byggnadskropp vad gäller placering och skala.

Äppelträdgården tillhörande herrgården (15) är viktig för upplevelsen av kulturmiljön och bör underhållas.

Det finns ytterst lite information om herrgårdens historia. Herrgårdsanläggningen besitter därför ett högt käll- och dokumentvärde. Vid kommande arbeten bör man vara uppmärksam på den historiska information som framkommer.

Stationsmiljön och järnvägens miljöer utmed banvallen bör röjas regelbundet.

Referenser

Muntliga

Nils Erik Gustafsson ”Pigge”
Petter Palmqvist
Magnus Silverhielm

Läs mer/referenser

Orrefors järnbruk, Dick Måård, Hällebergaboken, 2010.

Orreforsaren i Glasriket, Människan-miljön-framtiden, Dokumentation i Glasbruksbygd, ABF, 1981.

Hammarsmedjan 1766, Monica Larsson, Reflexer ur Hälleberget, Dokumentation i Glasbruksbygd 2005.

Att bo i gamla Orrefors, Dick Måård, Reflexer ur Hälleberget, Dokumentation i Glasbruksbygd 2005.

Orrefors före 1913, Dick Måård, artikel i: Adel, präster och vanligt folk – tusen år i Hälleberga (Hällebergaboken), Dokumentation o Glasbruksbygd, 2008.

Handel i nöd och lust, Dick Måård, Reflexer ur Hälleberget, Dokumentation i Glasbruksbygd 2005.

Orrefors glasbruk - Kulturhistorisk guide i glasbruksmiljö, Wilund arkitekter och antikvarier AB,utgiven av länsstyrelserna i Kalmar och Kronobergs län, 2015.

Orrefors bruksherrgård - ”Gästvillan” med flyglar, Hälleberga församling, Nybro kommun, Småland, kulturhistorisk utredning, Lotta Lamke, Kalmar läns museum, Byggnadsantikvariska rapporter februari 2006.

Bebyggelseutvecklingen i Orrefors, Arvid Joelsson, 1965.

Småländsk järnhantering under 1000 år, del I – VI, 2000.

Orrefors - Kulturmiljöenheten projekt INVÄVA (Inventering och värdering av vattendragens kulturmiljöer), Länsstyrelsen i Kalmar län, (Susann Johannisson), 2015.

Kulturminnesvård i Nybro kommun, 1988.

En dagbok av Carl Jonsson från åren omkring 1825, artikel i ”Från gamla tiders Hälleberga”, sammanställd och redigerad av Anders Ljungdahl, 1973.

Industriarvsprojektet, Nybro kommuns industriarv, Lotta Lamke, rapport, Kalmar läns museum, nov 2007.

Sveriges bebyggelse: statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd, Landsbygden, Kronobergs län, del 1, Sigurd Erixon (red),1960.

Småländsk bebyggelsehistoria, del I, Lars-Olof Larsson, Högskolan i Växjö, 1981.

Orrefors bruksherrgård - ”Gästvillan” med flyglar, Hälleberga församling, Nybro kommun, Småland, kulturhistorisk utredning, Lotta Lamke, Kalmar läns museum, Byggnadsantikvariska rapporter februari 2006.

Övriga referenser

Glasbrukspärm: blandade artiklar från glasbruk (Nybrosamlingen, Nybro bibliotek, utlånas ej)
Nybrokunskap: www.nybrokunskap.se
Fornminneskartan: www.raa.se/fornsok
Historiska kartor: www.lantmateriet.se, historiska kartor